

Қоғам & Дәуір

ҚСЗИ

Қазақстан Республикасының
Пәсізденіп жатқандағы
Қазақстанның стратегиялық
зерттеулер институты

2004 жылдан бастап
әр тоқсан сайын жарық көреді

Бас редактор
Алмас Арзықұлов,
ҚР Президенті жанындағы
ҚСЗИ-дің жетекші
ғылыми қызметкері

Редакция мекенжайы:
Қазақстан Республикасы,
010000, Астана қаласы,
Бейбітшілік көшесі, 4
ҚР Президенті жанындағы ҚСЗИ

Телефон (7172) 75-20-20
Факс (7172) 75-20-21
E-mail: office@kisi.kz
www.kisi.kz
www.journal-kogam.kisi.kz

Журнал Қазақстан Республикасының
Мәдениет, ақпарат және қоғамдық
келісім министрлігінде 2003 ж.
19 желтоқсанда тіркеліп, тіркеу туралы
№ 4526-Ж куәлік берілген.

ISSN 2414-5696 (print)
ISSN 2788-5860 (online)

doi.org/10.52536/2788-5860

Индекс 74007

Журнал саяси ғылымдар саласы бойынша
ғылыми еңбектің негізгі нәтижелерін
жариялау үшін Қазақстан Республикасы
Білім және ғылым министрлігі білім және
ғылым саласында сапаны қамтамасыз ету
комитеті ұсынатын ғылыми басылымдар
тізбесіне енеді.

Таралымы: 500 дана.

**Қоғам &
Дәуір**

ҒЫЛЫМИ-САРАПАТАМАЛЫҚ ЖУРНАЛ

МАЗМҰНЫ

Елдос Жұмағұлов, Сәкен Аралбай Жергілікті өзін-өзі басқару институтының дамуы: ауыл тұрғындарын тарту қадамдары.	6
Разия Асылгожина, Пунит Гаур, Тенгеш Қаленова Қазақстандағы сайлаулық гендерлік квоталар	18
Мухаммед Болысбек, Бибігүл Бөлегенова Жергілікті өзін – өзі басқару: ауыл әкімдерінің сайлауы	27
Жомарт Симтиков Көші-қон процестерінің тіл жағдайының өзгеруіне әсері	40
Сымбат Шакиров, Асан Амангельдиев Қазақстандағы конфликтология институтын концептуализациялау мәселесі	48
Руслан Сабденов, Гаухар Адбрахманова Қазақстандағы электрондық үкіметтің дамуының негізгі ерекшеліктері.	58
Жанар Сарсенбаева Қазақстан ТМД мемлекеттері арасындағы халықаралық интеграция жүйесінде	68
Ерлан Алибаев, Марина Онучко ЕАЭО жағдайында Қазақстанның азық-түлік қауіпсіздігін қамтамасыз ету.	83
Жазира Идрышева, Рахат Тұрсын Қытай - Түркия қарым-қатынасы дамуының мәселелері	93

СОДЕРЖАНИЕ

Елдос Жумагулов, Сакен Аралбай Развитие института местного самоуправления: шаги по привлечению сельских жителей	6
Разия Асылгожина, Пунит Гаур, Тенгеш Каленова Избирательные гендерные квоты в Казахстане	18
Мухаммед Болысбек, Бибигуль Бюлегенова Местное самоуправление: выборы сельских акимов	27
Жомарт Симтиков Влияние миграционных процессов на изменение языковой ситуации	40
Сымбат Шакиров, Асан Амангельдиев Проблема концептуализации института конфликтологии в Казахстане.	48
Руслан Сабденов, Гаухар Адбрахманова Ключевые особенности развития электронного правительства в Казахстане	58
Жанар Сарсенбаева Казахстан в системе международной интеграции государств СНГ.	68

Қоғам & Дәуір

ҚСЗИ

Қазақстан Республикасының
Президентінің Қаулауы
Қазақстанның стратегиялық
зерттеулер институты

Ерлан Алибаев, Марина Онучко
Обеспечение продовольственной безопасности
Казахстана в условиях ЕАЭС 83

Жазира Идрышева, Рахат Тұрсын
Проблемы развития китайско-турецких отношений 93

CONTENTS

Eldos Zhumagulov, Saken Aralbai
Development of the Institute of Local Self-Government:
Steps to Attract Rural Residents 6

**Raziya Assylgozhina, Punit Gaur,
Tengesh Kalenova**
Electoral Gender Quotas in Kazakhstan 18

Mukhammed Bolysbek, Bibigul Byulegenova
Local Self-Government: Elections of Rural Akims 27

Zomart Simtikov
The Impact of Migration Processes
on Changes in the Language Situation 40

Symbat Shakirov, Asan Amangeldiyev
The Problem of Conceptualization of the Institute
of Conflictology in Kazakhstan 48

Ruslan Sabdenov, Gaukhar Abdrakhmanova
Key Features of E-Government development
in Kazakhstan 58

Zhanar Sarsenbayeva
Kazakhstan in the System of International
Integration of the CNS. 68

Yerlan Alibayev, Marina Onuchko
Ensuring Food Security of Kazakhstan in
the Conditions of the EAEU 83

Zhazira Idrysheva, Rakhat Tursyn
Issues of Development of China-Turkey Relations 93

РЕДАКЦИЯЛЫҚ КЕҢЕС

- Ерлан ҚАРИН** – редакция алқасының төрағасы, Қазақстан Республикасының Мемлекеттік кеңесшісі, саяси ғылымдарының кандидаты
- Алмас АРЗЫҚҰЛОВ** – бас редактор, ҚР Президенті жанындағы Қазақстан стратегиялық зерттеулер институтының жетекші ғылыми қызметкері, тарих магистр
- Уямо ТОМОХИКО** – Хоккайдо университеті жанындағы Славян зерттеулер орталығының профессоры (Жапония), Ph.D
- Уильям ФИЕРМАН** – Индиана университетінің профессоры (АҚШ), Ph.D
- Сон ЮНХУН** – Ханкук университетінің профессоры (Оңтүстік Корея), Ph.D
- Нұрлан СЕЙДІН** – ҚР БҒМ ҒК «Ғылым ордасы» РМК бас директорының ғылыми жұмыстар және халықаралық ынтымақтастық жөніндегі орынбасары, тарих ғылымдарының кандидаты
- Алуа ЖОЛДЫБАЛИНА** – ҚР Президенті жанындағы Қазақстан стратегиялық зерттеулер институты директорының орынбасары, Ph.D
- Ғани ҚАРАСАЕВ** – ҚР БҒМ ҒК Мемлекет тарихы институтының бөлім басшысы – бас ғылыми қызметкері, тарих ғылымдарының докторы
- Ботагөз РАҚЫШЕВА** – «Қоғамдық пікір» зерттеу институтының директоры, әлеуметтану ғылымдарының кандидаты
- Айгүл САДУАҚАСОВА** – Қолданбалы этносаяси зерттеулер институты директорының орынбасары, әлеуметтану ғылымдарының докторы

РЕДАКЦИОННЫЙ СОВЕТ

- Ерлан КАРИН** – председатель Редакционного совета, Государственный советник Республики Казахстан, кандидат политических наук
- Алмас АРЗИКУЛОВ** – шеф-редактор, ведущий научный сотрудник Казахстанского института стратегических исследований при Президенте РК, магистр истории
- Уямо ТОМОХИКО** – профессор Центра славянских исследований Университета Хоккайдо, Ph.D (Япония)
- Уильям ФИЕРМАН** – профессор университета Индиана, Ph.D (США)
- Сон ЮНХУН** – профессор Ханкукского университета, Ph.D (Южная Корея)
- Нурлан СЕЙДИН** – заместитель генерального директора по научной работе и международной деятельности РГП «Ғылым ордасы» КН МОН РК, кандидат исторических наук
- Алуа ЖОЛДЫБАЛИНА** – заместитель директора Казахстанского института стратегических исследований при Президенте РК, Ph.D
- Гани КАРАСАЕВ** – главный научный сотрудник – начальник отдела Института истории государства КН МОН РК, доктор исторических наук
- Ботагоз РАКИШЕВА** – директор исследовательского института «Общественное мнение», кандидат социологических наук
- Айгуль САДВОКАСОВА** – заместитель директора Института прикладных этнополитических исследований, доктор социологических наук

THE EDITORIAL BOARD

- Yerlan KARIN** – Chairman of the Editorial Board, State Counsellor of the Republic of Kazakhstan, Candidate of Political Sciences
- Almas ARZIKULOV** – Chief Editor, Leading research fellow of KazISS under President of Kazakhstan, Master of History
- Uyamo TOMOHIKO** – Slavic-Eurasian Research Center, University of Hokkaido (Japan), Ph.D, Professor
- William FIERMAN** – Department of Central Eurasian Studies, Indiana University Bloomington (USA), Ph.D Professor
- Song YONGHONG** – University of Hankuk, Ph.D (South Korea), Professor
- Nurlan SEIDIN** – Deputy Director General for Scientific Work and International Activities RSE «Gylym ordasy» CS MES RK, Candidate of Historical Sciences
- Alua ZHOLDYBALINA** – Deputy Director of KazISS under President of Kazakhstan, Doctor of Philosophy (Ph.D) in «Political science»
- Gani KARASAEV** – Chief Researcher – Head of the Department of the Institute of State History of the KN of the Ministry of Education and Science of the Republic of Kazakhstan, Doctor of Historical Sciences
- Botagoz RAKISHEVA** – Director, “Public Opinion” Research Institute, Candidate of Sociology
- Aigul SADVOKASOVA** – Deputy Director of the Institute of Applied Ethnopolitical Research, Doctor of Sociology

Елдос Жұмағұлов¹, Сакен Аралбай²

*¹Е.А.Бөкетов атындағы Қарағанды университетінің
постдокторанты-ғылыми қызметкері
eldos.tzh@mail.ru*

*²Қарағанды медицина университеті
Қазақстан тарихы және әлеуметтік-саяси пәндер кафедрасы,
профессордың ассистенті
(Қарағанды, Қазақстан)
saken_aralbai@mail.ru*

ЖЕРГІЛІКТІ ӨЗІН-ӨЗІ БАСҚАРУ ИНСТИТУТЫНЫҢ ДАМУЫ: АУЫЛ ТҰРҒЫНДАРЫН ТАРТУ ҚАДАМДАРЫ

Аңдатпа. Мақала Қазақстандағы жергілікті өзін-өзі басқару институтының қалыптасу процессін зерттеуге және оған ауыл тұрғындарының қатысуы жолдарын талдауға арналған. Осы институттың қалыптасу кезеңдері және оның ерекшеліктері анықталады. Жергілікті өзін-өзі басқаруға қатысты заңнаманы талдау арқылы ауыл тұрғындарының жергілікті өзін-өзі басқаруға қатысу жолдары сипатталады. Қазақстанның бірқатар өңірлеріндегі жергілікті қауымдастық мүшелері арасында жүргізілген зерттеу нәтижелері бойынша ауылдық аумақтардағы жергілікті өзін-өзі басқарудың проблемалары анықталған және оны реттеу бойынша ұсыныстар қарастырылған.

Түйін сөздер: *жергілікті өзін-өзі басқару, жергілікті қоғамдастық, жергілікті жиын және жиналыс, кеңес, ауылдық аумақ, қоғамдық қатысу.*

Елдос Жумагулов, Сакен Аралбай

РАЗВИТИЕ ИНСТИТУТА МЕСТНОГО САМОУПРАВЛЕНИЯ: ШАГИ ПО ПРИВЛЕЧЕНИЮ СЕЛЬСКИХ ЖИТЕЛЕЙ

Аннотация. Статья посвящена изучению процесса становления института местного самоуправления в Казахстане и анализу путей участия в нем сельского населения. Определяются этапы становления данного института и его особенности. Путем анализа законодательства, касающегося местного самоуправления, описываются пути участия сельского населения в местном самоуправлении. По результатам проведенного исследования среди членов местного сообщества в ряде регионов Казахстана выявлены проблемы местного самоуправления на сельских территориях и рассмотрены предложения по его регулированию.

Ключевые слова: *местное самоуправление, местное сообщество, местное собрание и сход, кенес, сельская территория, общественное участие.*

Eldos Zhumagulov, Saken Aralbay

DEVELOPMENT OF THE INSTITUTE OF LOCAL SELF-GOVERNMENT: STEPS TO ATTRACT RURAL RESIDENTS

Abstract. The article is devoted to the study of the process of formation of the institute of local self-government in Kazakhstan and the analysis of ways of participation of the rural population in it. The stages of formation of this institution and its features are determined. By analyzing the legislation concerning local self-government, the ways of rural population participation in local self-government are described. According to the results of the conducted research among members of the local community in a number of regions of Kazakhstan, problems of local self-government in rural areas were identified and proposals for its regulation were considered.

Key words: *local self-government, local community, local assembly and assembly, kenes, rural territory, public participation.*

Кіріспе

Қазақстанда жергілікті өзін-өзі басқаруды реформалау процесі үздіксіз жалғасуда. Жергілікті деңгейде өзін-өзі басқарудың тиімді жүйесін қалыптастыру үшін ізденіс үстіндеміз.

Жергілікті өзін-өзі басқарудың көпқырлы сипаты әртүрлі ғылым өкілдерінің қызығушылығын туғызады. Жекелеген зерттеушілермен бірге кейінгі жылдары ауылдық аумақтардағы жергілікті өзін-өзі басқару жүйесіне байланысты зерттеулерді «Сорос-Қазақстан қоры» [1], «Конрад Аденауэр қоры» [2] және басқа да қоғамдық ұйымдар да жүргізуде.

Осы саладағы реформаларды одан әрі тереңдетуге, бізге ең алдымен, бүгінгі күнге қандай нәтижеге қол жеткіздік және қандай факторлар жергілікті өзін-басқарудың тиімділігін арттыруға не кедергі келтіреді деген сұраққа жауап іздеу қажет. Сонымен бірге, жергілікті өзін-өзі басқару процессіне ауыл тұрғындарының қатысу мүмкіндіктерін қарастыру да маңызды. Қазіргі кезде өзекті болып отырған ауылдық жерде тұратын тұрғындардың әлеуметтік-экономикалық жағдайын жақсарту, олардың сол елді-мекендерді басқаруға белсене қатысуынсыз мүмкін емес деп болжам жасауға болады.

Осыған байланысты зерттеу жұмысының негізгі міндеттері туындайды - еліміздегі жергілікті өзін-өзі басқару жүйесінің қалыптасу ерекшеліктерін айқындау; ауыл тұрғындарының жергілікті өзін-өзі басқару ісіне тарту мүмкіндіктерін және оның даму барысындағы туындайтын проблемаларды анықтау.

Зерттеу әдістері

Мақалада жергілікті өзін-өзі басқару институтының даму кезеңдерін қарастырғанда хронологиялық сипаттау және құжаттарға талдау әдісі қолданылды. Бұл әр кезеңдегі ерекшеліктерді анықтауға мүмкіндік берді.

Сонымен бірге, ауыл тұрғындарының жергілікті өзін-өзі басқаруға қатысу деңгейін және оның проблемаларын анықтау үшін эксперттік сауалнама әдісі қолданылды.

Зерттеу нәтижелері

Еліміздегі жергілікті өзін-өзі басқару институтының қалыптасуының бірнеше кезеңдерін бөліп көрсетуімізге болады (1-сурет).

1-сурет. Жас топтары бойынша адамдардың өміріндегі саясаттың маңыздылығы

Бірінші кезеңде (1991-1993 жылдар) тәуелсіздік жариялау дәуірінде өзіндік мемлекеттік басқару, соның ішінде жергілікті өзін-өзі басқару жүйесін айқындауға тырысқан уақыт болды.

1991 жылы 15 ақпанда қабылданған «Жергілікті өзін-өзі басқару мен ҚазКСР Халық депутаттарының жергілікті Кеңестері туралы» ҚазКСР Заңының екінші бабында келесідей анықтама берілген: *«жергілікті өзін-өзі басқару жүйесі - халық депутаттарының жергілікті Кеңесінен, сондай-ақ, жергілікті референдумдар, азаматтардың жиналыстары (жиыны), конференциялары, басқа да тікелей демократияның түрлері»* [3]. Яғни, бұл құжатқа сәйкес мемлекеттік биліктің жергілікті өкілді органы - халық депутаттарының кеңесі болып табылды. Кеңестер поселка, село, аудан, қала деңгейінде құрылып және өз аумағында жергілікті өзін-өзі басқарудың барлық жүйесінің қызметін біріктірді және үйлестірді.

1992 жылы 13 қаңтарда «Жергілікті өзін-өзі басқару мен ҚазКСР Халық депутаттарының жергілікті Кеңестері туралы» ҚазКСР Заңы «Қазақстан Республикасындағы жергілікті өзін-өзі басқару және халық депутаттарының жергілікті кеңесі туралы» Қазақстан Республикасының Заңы болып

өзгертілді. Сонымен бірге өтпелі кезеңге жергілікті әкімшілік басшысы лауазымы енгізілді [4].

1993 жылы 28 қаңтарда тәуелсіз Қазақстанның алғашқы Конституциясы қабылданып, бірақ оның нормаларында «жергілікті өзін-өзі басқару» ұғымы берілген жоқ. Тек, 15-тарауда ғана «жергілікті басқару» көрсетілген [5].

Екінші кезең (1993-1995 жылдар). 1993 жылғы 10 желтоқсандағы «Қазақстан Республикасының жергілікті өкілді және атқарушы органдары туралы» ҚР Заңы жергілікті өзін-өзі басқару органдарының мүлдем басқа үлгісін енгізді:

Біріншіден, «мемлекеттік органдар» және «Кеңестер құрған атқарушы органдар» ұғымдары алынып тасталды.

Екіншіден, өкілдік органдар (мәслихаттар) жергілікті атқарушы органдарды құрмайды; жергілікті әкімшіліктің басшысы жергілікті халықтың өкілі емес, ол енді Президент өкілі болып саналды.

Үшіншіден, өкілдік органдар аудандық деңгейге дейін қалыптасады және ауылдық жерлерде құрылмайды. Бірақ, бұл өкілетті органдар халықтың мүдделерін ескере отырып, тиісті әкімшілік-аумақтық бірліктің тұрғындарының еркін білдіруге және жүзеге асыру үшін қалыптасқанымен, жергілікті өзін-өзі басқару органдары болып табылмады.

Төртіншіден, Заңда «жергілікті өзін-өзі басқару» ұғымы енді кездеспейді, басқа ұғым енгізіледі – «кент, ауыл (село), ауылдық (селолық) округ азаматтары өкілдерінің жиналысы». Азаматтардың өкілдерінің жиналысы, бір жағынан, ауылдық жерлерде мемлекеттік қызметтерді іске асыратын орган сияқты болып табылды. Бұл жағдайды, жиналысты кент, село әкімі шақыратыны және оны сондай-ақ аудан (қала) әкімі шақыруы немесе алдыңғы жиналыс құрамының кемінде үштен бірінің бастамасы бойынша шақыруы мүмкін екендігі туралы норма дәлелдейді [6].

Заңда көрсетілгендей, жиналыс өзіне берілген өкілеттілік шегінде шешімдер қабылдайды және оларды орындау тиісті аумақта тұратын барлық азаматтар үшін міндетті болып табылды. Екінші жағынан, жиналыста өзін-өзі басқарудың кейбір белгілері бар. Бұл жиналысқа көшелерден, тұрғын үйлерден, шағын аудандардан немесе басқа аумақтық құрылымдардан азаматтар өкілдері жіберіледі. Ал өкілеттіктің қалыпты мөлшерін поселке, село әкімі немесе аудан (қала) әкімі белгілейді. Алайда, бұндай жиналыстар – демократиялық болып көрінгенімен тұрақты құрылым болып табылмады. Ол халық өкілдерін жинаудың бір реттік жиыны, селолық әкімшілік басшысының қарауына сәйкес, нақты шақырылым мерзімі болмағандықтан, оған қажет болған жағдайда шақырылады; жиналыс құзіреті өзінде болмағанымен, оны селолық әкімшілік басшысы әзірлейді және шешеді. Жиналыстың құзіреті қандай да бір ұсыныс жасаумен шектелді [6].

Осындай жиналыстарды өзін-өзі басқару органы деп атауға бола ма? Еуропа Кеңесі 1985 жылғы 15 қазанда қабылдаған «Жергілікті өзін-өзі басқарудың еуропалық хартиясына» назар аударайық. Еуропалық Хартия жергілікті билік органдары демократиялық жолмен құрылады, шешім қабылдауға

өкілеттіліктерге ие болады, өз құзіреттеріне, оны жүзеге асыруға қатысты кең автономияға және оған қажетті құралдарға ие деп, есептейді. Еуропалық Хартия келесі анықтама береді: *«Жергілікті өзін-өзі басқару деп жергілікті өзін-өзі басқару органдарының өзіндік жауапкершілігі негізінде және жергілікті халықтың мүддесіне сай мемлекеттік істердің көп бөлігін реттеуге және оны заң аясында әрекет ету құқығы және шынайы мүмкіндігі»* [7].

«Қазақстан Республикасының 1993 жылғы 10 желтоқсандағы «Жергілікті өкілді органдар туралы» Заңында қарастырылған жиналыс Еуропалық Хартияда көрсетілген жергілікті өзін-өзі басқарудың белгілеріне сәйкес келмеді деп айтуымызға болады.

Үшінші кезең (1995-2000 жылдар). Қазақстан Республикасының 1995 жылы қабылданған Конституциясы жергілікті биліктің жаңа үлгісін бекітті. Ол оны жергілікті мемлекеттік басқару және жергілікті өзін-өзі басқару деп екіге бөлді. Конституцияның 89-бабы жергілікті маңызы бар мәселелерді тұрғын халықтың өзі шешуін қамтамасыз ететін жергілікті өзін-өзі басқаруын белгіледі [8].

Жергілікті өзін-өзі басқаруды тұрғындар тікелей жүзеге асыратыны, сондай-ақ ол мәслихаттар және халық топтары жинақы тұратын аумақтарды қамтитын жергілікті қоғамдастықтардағы басқа да жергілікті өзін-өзі басқару органдары арқылы жүзеге асырылатыны анықталды. Жергілікті өзін-өзі басқару органдарына мемлекеттік функцияларды жүзеге асыру заңға сәйкес берілуі мүмкіндігі және жергілікті өзін-өзі басқару органдарының дербестігіне олардың заңмен белгіленген өкілеттігі шегінде кепілдік берілді.

Төртінші кезең (2001-2012 жылдар). Конституцияның жоғарыда көрсетілген баптарын одан әрі дамыту үшін, 2001 жылдың 23 қаңтарында «Жергілікті мемлекеттік басқару туралы» ҚР Заңы қабылданды. Бұл парламенттің жергілікті мемлекеттік басқаруды жергілікті өзін-өзі басқарудан ажыратқысы келгенін көрсетті.

Осыған байланысты аталған заңда жергілікті өзін-өзі басқару туралы бірқатар жайттар болды:

- Мәслихаттың тұрақты комиссиялары көпшілік тыңдауларды маңызды және қоғамдық мәні бар мәселелерді талқылау мақсатында өткізеді;
- Мәслихаттың тұрақты комиссиялары өз жұмысына жергілікті өзін-өзі басқару органдары өкілдерін және азаматтарды тартуға құқылы;
- Мәслихат депутаты жергілікті өзін-өзі басқару органдарымен және ұйымдармен кездесулер мен жиналыстар өткізуге құқылы;
- облыс және аудан, қала әкімдері жергілікті өзін-өзі басқару органдарымен өзара іс-қимыл жасайды.

Жоғарыдағы қарастырылатын сұрақтар ішінде бір мәселе түсіндіруді қажет етті. Мәслихаттар да, әкімдер де жергілікті өзін-өзі басқару органдарымен өзара әрекеттесуі керек. Жергілікті өзін-өзі басқару - бұл «халықтың билігі», және осы заңға сәйкес, олар әкімдер мен мәслихаттарға толығымен бағынады. Бұл сәйкессіздікті жою қажеттігі туындады. 2009 жылы бұл Заңның тақырыбы мен мазмұнына өзгерістер енгізілді. Енді құжат

«Қазақстан Республикасының жергілікті мемлекеттік басқару және өзін-өзі басқару туралы» ҚР Заңы деп өзгертілді. Осы Заңда *«жергілікті өзін-өзі басқару – халық тікелей жүзеге асыратын, сондай-ақ мәслихаттар және басқа да жергілікті өзін-өзі басқару органдары арқылы жүзеге асырылатын осы Заңда, өзге де нормативтік құқықтық актілерде айқындалған тәртіппен жергілікті маңызы бар мәселелерді өзінің жауапкершілігімен дербес шешуге бағытталған қызмет»* деп анықтама беріледі [9].

Бесінші кезең (2013-2020 жылдар). Жергілікті өзін-өзі басқаруды жетілдірудегі маңызды қадам - 2012 жылы 28 қарашадағы ҚР Президентінің жарлығымен бекітілген «Қазақстан Республикасында жергілікті өзін-өзі басқаруды дамыту тұжырымдамасының» қабылдануы болды. Бұл тұжырымдама жергілікті өзін-өзі басқарудың негізгі бағдары мен қағидаттарын бекітті. Тұжырымдаманы іске асырудың екі кезеңі айқындалды:

- бірінші кезең (2013–2014 жылдар);
- екінші кезең (2015–2020 жылдар) [10].

Осы тұжырымдамасын іске асыру кезеңінде бірқатар маңызды қадамдар жасалды. Олардың қатарында ауылдық округтер әкімдерін мәслихаттар арқылы жанама сайлауының енгізілуі, барлық деңгейдегі әкімдердің жыл сайынғы негізде халықпен есептік кездесулерін өткізуі, кенттерде және ауылдық округтерде жергілікті өзін-өзі басқару мен коммуналдық меншіктің дербес бюджетін енгізу. Жергілікті дербес бюджетті енгізудің арқасында әкімдер ауылдық округтің экономикалық әлеуетін объективті бағалауға, оның дамуын сапалы жоспарлауға, аудандық бюджеттерге қарамай, жергілікті жерлерде жедел іс-шаралар өткізуге мүмкіндік беретін қаржылық құралға ие болды.

Дегенмен, бірқатар проблемалар әлі де шешілмеді. Бұл жергілікті мемлекеттік басқару мен жергілікті өзін-өзі басқару органдарының мәртебесі, функциялары мен өкілеттіктері бойынша нақты айырмашылықтың болмауы. Сондай-ақ, ауылдық округ әкімдерінің аудандық әкімдікке әкімшілік және қаржылық тәуелділігі және ауылдық округтерде өкілді органдардың болуы туралы айту керек, бұл жергілікті әкімдердің қызметіне бақылау деңгейін төмендетеді.

2020 жылдың 1 қыркүйегінде Қазақстан Президенті Қасым-Жомарт Тоқаев халыққа Жолдауында ауыл әкімдерінің тікелей сайлауын өткізу туралы бастама көтерді [11]. ҚР Президентінің тапсырмасына сәйкес, ауыл әкімдерін тікелей сайлауды енгізу бойынша тиісті Заң жобалары әзірленіп, қабылданды.

Алтыншы кезең (2021 жылдан бастап). Сайлау туралы енгізілген өзгерістерге сай, 2021 жылдан бастап өкілеттік мерзімі аяқталған әкімдерді ауыл тұрғындары тікелей сайлай бастады. Ауыл әкімін мәслихаттардың жанама сайлауынан тұрғындардың тікелей сайлауына көшу халықты шешімдер қабылдау процесіне неғұрлым толық тартуға бағытталған қадам болды.

2021 жылы 18 тамызда Жергілікті өзін-өзі басқарудың 2021-2025 жылдарға арналған жаңа тұжырымдамасы бекітілді. Жаңа тұжырымдаманы іске асыру барысында келесі нәтижелерге қол жеткізу көзделген:

- 2023 жылы «Қазақстан Республикасындағы жергілікті өзін-өзі басқару туралы» Заңның қабылдануы;

- ауылдық округ әкімдерін жергілікті тұрғындардың тікелей дауыс беруі арқылы 2022-2025 жылдар ішінде қайта сайлау;

- 2024 жылдан бастап барлық ауылдық округтерде өкілді органның – Кеңестердің жұмыс істеуі;

- 2025 жылға қарай жергілікті өзін-өзі басқару органдарының интернет-ресурстарын құру;

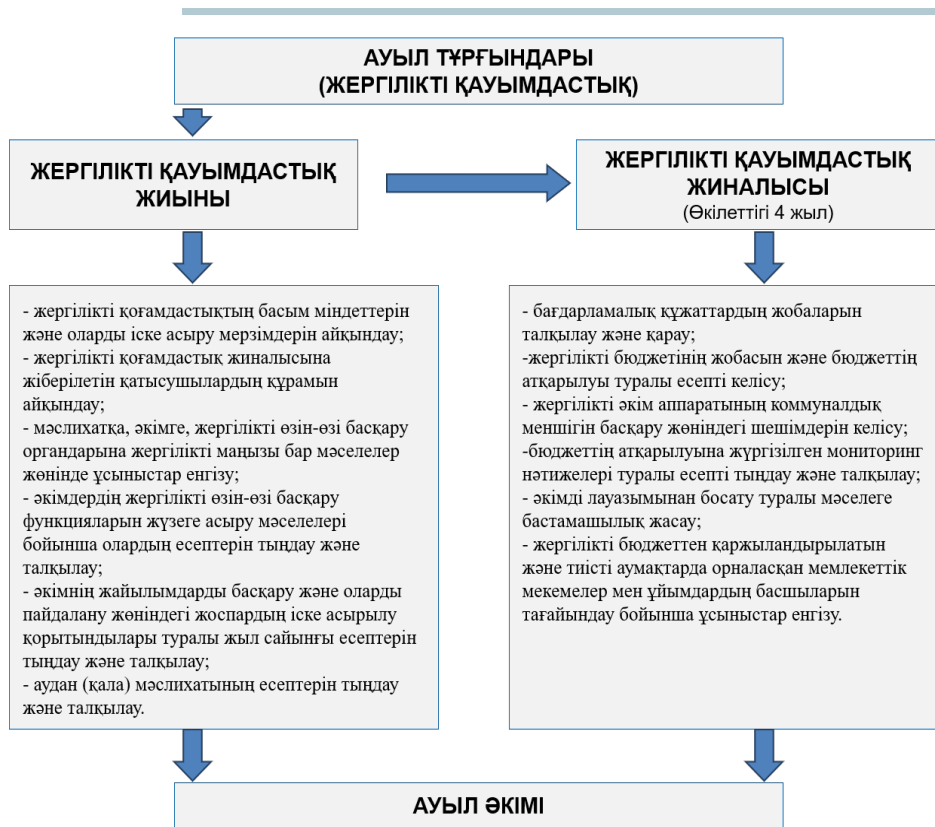
- 3,5 мың ауылдық елді мекендердегі инфрақұрылымды өңірлік стандарттардың параметрлеріне дейін жеткізу [12].

Осы тұжырымдаманы сапалы жүзеге асыру 2025 жылға қарай азаматтардың мүдделерін толық іске асыруға бағытталған жергілікті өзін-өзі басқарудың жаңа моделін қалыптастыруға мүмкіндік береді деп жоспарлануда.

Қазақстандағы жергілікті өзін-өзі басқару институтының дамуын бағалаған кезде, біздің ойымызша басты көрсеткіш азаматтар үшін оған қатысуға мүмкіндіктердің жасалауы туралы айтуға болады. Нақты айтатын болсақ, ауыл тұрғындарының жергілікті басқару ісіне қатысу мүмкіндіктері мен жолдарын қарастырайық.

Ауылдық елді мекендер әкімшілік-аумақтардың ең төменгі санаты болып табылады. Қазақстан Республикасы Стратегиялық жоспарлау және реформалар агенттігі Ұлттық статистика бюросының 2022 жылдың 1 желтоқсандағы мәліметтеріне сәйкес, ауылдық жерлерде халықтың 38 %-дан астамы (7 552 682 адам) тұрып жатыр [13]. Жалпы елімізде 6 293 ауылдық елді мекен бар.

Ауылдық елді мекендердің даму деңгейі жергілікті өзін-өзі басқару органдарының жұмыс істеу тиімділігімен тікелей байланысты. «Қазақстан Республикасындағы жергілікті мемлекеттік басқару және өзін-өзі басқару туралы» Заңға сәйкес, «белгілі бір ауыл аумағында тұратын тұрғындардың жиынтығы – жергілікті қоғамдастық деп аталады» [9]. Осы әкімшілік аумақтарда «Жергілікті мемлекеттік басқару және өзін-өзі басқару туралы» Қазақстан Республикасының Заңына сәйкес жергілікті мәні бар аса маңызды мәселелерді шешуге тікелей қатысу үшін жергілікті қауымдастықтың жиналысы (жиыны) өткізілуі мүмкін. Жалпы қазіргі кезде осы елді-мекендерде жергілікті өзін-өзі басқарудың келесі үлгісі қалыптасқан (2-сурет). Бұл сызбадан жергілікті қауымдастық жиыны мен жиналысының атқаратын өкілеттіліктері берілген.

2-сурет. Қазақстандағы ауылдық жерлердегі жергілікті өзін-өзі басқару жүйесі

Жергілікті әкімшілік деңгейдің төменгі деңгейінде - ауылдық округтің, аумағында жергілікті өзін-өзі басқарудың толыққанды өкілді органы жоқ. Осыған байланысты «жергілікті қоғамдастық жиыны» және «жергілікті қоғамдастық жиналысы» ұғымдарын ажырату қажеттілігі бар. Қоғамдастық жиындары жалпыға бірдей талқылауды талап ететін аса маңызды мәселелер бойынша өткізіледі (әкімнің есебі, жиналыстарға қатысушылардың құрамын айқындау және т.б.). Жергілікті қоғамдастық жиналысы жергілікті қоғамдастықтың ағымдағы мәселелерін: бюджеттік бағдарламаларды, жеке табыс көздерін қалыптастыру мен пайдалануды және басқа да мәселелерді талқылау үшін өткізіледі.

Жиындар мен жиналыстардың шешімдері ауыл әкімінің қарауына жатады. Ауыл әкімі шешімді мақұлдай алады немесе онымен келіспейтінін білдіре алады. Әкім шешіммен келіскен жағдайда әкімдік жиын/жиналыс шешімінің орындалуын қамтамасыз етеді. Әкім шешіммен келіспеген жағдайда, мәселені жиында/жиналыста қайта талқылау жүргізіледі. Сонымен бірге ауыл әкімі жергілікті маңызы бар мәселелерді шешу туралы есеп беруге, жергілікті

қоғамдастықты дамыту бағдарламасын әзірлеуге және бекітуге ұсынуға, өзі қабылдаған шешімдерді түсіндіруге міндетті.

Жергілікті өзін-өзі басқаруды дамытудың 2025 жылға дейінгі тұжырымдамасына сәйкес, 2024 жылдан бастап ауылдық округтерде жергілікті қоғамдастықтың жиналысы өкілді орган - Кеңес болып қайта құрылатыны туралы жарияланған [12]. Бұл ауылдық жерлердегі өзін-өзі басқарудың өкілетті органын құруға бағытталған қадам.

Жаңадан әзірленіп, Парламент карауында жатқан «Жергілікті өзін-өзі басқару туралы» Заң жобасында *«кеңес - халықтың еркін білдіретін және Қазақстан Республикасының заңнамасына сәйкес оны іске асыру үшін қажетті шараларды айқындайтын және олардың аудандық маңызы бар қаланың, ауылдың, кенттің, ауылдық округтің аумағында жүзеге асырылуын бақылайтын жергілікті өзін-өзі басқару органы»* деп анықтама берілген [13]. Заң жобасының әзірленуінің өзі жергілікті өзін-өзі басқаруды жергілікті мемлекеттік басқарудан ажырату бойынша ниетті көрсетеді. Заң жобасында қарастырылғанындай, ауылдық жерде ауыл тұрғындары сайлайтын әкім және оның аппараты, сонымен бірге Кеңес және ол сайлайтын Кеңес төрағасы жұмыс істейтін болады. Бұл мәселе ауылды басқаруды жақсартады ма әлде қиындатады ма, оны уақыт көрсетеді.

2022 жылдың қараша-желтоқсан айларында бірқатар облыстарда, атап айтқанда Павлодар, Абай, Қарағанды, Ақмола облыстарындағы ауылдық елді мекендерде тұрғындармен және жергілікті қауымдастық мүшелерімен жүргізілген әлеуметтік сауалнама және эксперттік сауалнама нәтижелері жергілікті өзін өзі басқаруға қатысты келесі проблемалардың бар екендігін көрсетеді:

- Тұрғындардың жергілікті жиындар мен жиналыстарға қатысу белсенділігі біркелкі емес. Оған тиісінше зейнет жасындағы және бюджеттік мекемелер қызметкерлері жиірек қатысады. Жергілікті жиындар мен жиналыстарға қызығушылықтың төмен болуы өзгерістердің өз қолдарынан келетінен сенімнің төмен деңгейімен түсіндіруге болады.

- Ауылдық аумақтар бюджетінің көп бөлігі аудандық немесе облыстық бюджетке тәуелді болуы. Елді мекендердің өз бюджетінде кіріс бөлігінің мардымсыз болуы. Мысалға, Павлодар облысы, Аққулы ауданы, 2023 жылға арналған Ямышев ауылдық округінің бюджеті 110 млн 702 мың теңгені құраса, соның ішінде жергілікті салықтан түсетіні 6 млн 33 мың теңгені құрайды. Аудандық бюджеттен түсетін трансферттер көлемі 104 млн 544 мың теңгеден тұрады [14]. Қарағанды облысы Қарқаралы ауданы Балқантау селолық округының 2023 жылға арналған бюджеті 55 млн 749 мың теңгені құрайды, соның ішінде өз қаражаты 1 млн 288 мың. Аудандық бюджеттен түсетін трансферт - 54 млн 461 мың теңге [15]. Ауылдық бюджеттер аудандық бюджетке тәуелді екенін байқауымызға болады.

- Тұрғындардың жергілікті өзін-өзі басқаруға қатысу үшін құқықтық, қаржылық сауаттылығын көтеруді қажет етеді. Эксперттердің пікірінше жергілікті жиындар мен жиналысқа қатысатын тұрғындардың біраз бөлігінің

жергілікті мәселелерді шешу бойынша құқықтық сауаттары және жергілікті бюджетті талқылау бойынша қаржылық білімдері жетіспейді.

- Ауыл тұрғындары тарапынан жергілікті мәселелерді шешуде патерналистік көзқарас басым. Жергілікті қауымдастық өкілдерінің пікірінше, ауылдың барлық проблемасын әкімдік шешіп беруге тиіс деген пікір жиі кездеседі. Тұрғындар тарапынан бастамалар аздау.

- Жергілікті өзін-өзі басқару органдарының қызметі туралы ақпараттық насихаттау жұмысы жетілдіруді қажет етеді. Қажетті және сапалы ақпаратты таратудың заманауи коммуникациялық технологияларды кеңінен қолдануға қажеттілік бар.

Қорытынды

Халықтың мүддесін іске асыруға бағытталған саясат жүргізудің маңызды шарттарының бірі - оған азаматтық қоғамның белсенді қатысуы, тұрғындардың кеңінен тартылуы.

Қазақстандағы жергілікті өзін-өзі басқару институты ұзаққа созылған эволюциялық даму жолын бастан өткізуде. Оның даму жолында оңтайлы бір үлгіні қалыптастыруға әлі де қол жеткізе алған жоқпыз. Жергілікті өзін-өзі басқарудың толыққанды жұмыс істеуі біздің ойымызша келесі жағдайлардың орын алуына тікелей байланысты:

- мемлекеттік биліктің жергілікті деңгеймен билікті бөлісуге дайындығын білдіретін саяси еркі;
- жергілікті өзін-өзі басқаруды жүзеге асыруға мүмкіндік беретін құқықтық-нормативтік актілердің қабылдануы;
- жергілікті мәселелерді шешуге мүмкіндік беретін өзіндік жеткілікті дәрежедегі бюджетінің болуы;
- азаматтардың жергілікті мәселелерді шешуге белсенді қатысуы.

Ауылдың проблемаларын шешу, өмір сүру үшін қолайлы жағдайдың жасалуы азаматтардың оған белсенді атсалудың мүмкін емес. Тұрғындардың әлеуметтік белсенділігі жергілікті биліктің әлеуметтік-экономикалық саясатты нәтижелі жүзеге асыруға мүмкіндік береді. Азаматтардың жергілікті мәселелерді шешу бойынша белсенділігін ынталандыру үшін ауылдық аумақтарға арналған әлеуметтік тапсырыстарды көлемін ұлғайту және оған үкіметтік емес ұйымдарды тарту қажеттілігі бар. Оның басты міндетінің бірі – азаматтардың жергілікті өзін-өзі басқаруға қатысуға кеңірек тарту және құқықтық сауаттылық мен саяси мәдениетті жоғарылатуға бағытталғаны жөн.

Зерттеуді қаржыландыру көзі

Бұл зерттеуді Қазақстан Республикасы Ғылым және жоғары білім министрлігінің Ғылым комитеті қаржыландырды (№ API5473302 гранты).

ӘДЕБИЕТТЕР:

1. R.Aсаубаев Местное самоуправление – потенциал развития и текущие проблемы. Исследование в рамках программы для молодых исследователей в области Публичной политики Фонда Сорос-Казakhstan // URL: http://www.soros.kz/ru/local_government/ (қаралған күні: 14.02.2023.)
2. Kommunalpolitik problemorientiert - eine Handreichung für Akteure in Verwaltung und Politik». Nur-Sultan.: IndigoPrint LLP, 2020.
3. Закон Республики Казахстан от 15 февраля 1991 года О местном самоуправлении и местных Советах народных депутатов Республики Казахстан // URL:http://online.zakon.kz/m/Document?doc_id=1000404 (қаралған күні: 15.11.2022.)
4. Закон Республики Казахстан от 13 января 1992 года № 1117-XII «О внесении на переходный период изменений и дополнений в Закон Казахской ССР «О местном самоуправлении и местных Советах народных депутатов Казахской ССР» // URL:http://online.zakon.kz/m/Document?doc_id=1000917 (қаралған күні: 15.11.2022.)
5. 1993 жылғы 28 қаңтардағы Қазақстан Республикасының Конституциясы. URL:http://adilet.zan.kz/rus/docs/K930001000_ (қаралған күні: 17.11.2022.)
6. «Қазақстан Республикасының жергілікті өкілді және атқарушы органдары туралы» Қазақстан Республикасының 1993 жылғы 10 желтоқсандағы №4100 Заңы // URL:http://adilet.zan.kz/kaz/docs/Z930004100_ (қаралған күні: 17.11.2022.)
7. Европейская хартия местного самоуправления (Страсбург, 15 октября 1985 г.) // URL:http://online.zakon.kz/Document/?doc_id=1010970#pos=0;100 (қаралған күні: 18.11.2022.)
8. Қазақстан Республикасының Конституциясы. - Алматы.: Nurpress, 2018. - 40 б.
9. «Қазақстан Республикасының жергілікті мемлекеттік басқару және өзін-өзі басқару туралы» ҚР-ның 2001 жылғы 23 қаңтардағы №148 Заңы. URL:http://adilet.zan.kz/kaz/docs/Z010000148_/history (қаралған күні: 17.11.2022.)
10. Қазақстан Республикасындағы жергілікті өзін-өзі басқаруды дамыту тұжырымдамасын бекіту туралы Қазақстан Республикасы Президентінің 2012 жылғы 28 қарашадағы №438 Жарлығы // URL:<http://adilet.zan.kz/kaz/docs/U1200000438> (қаралған күні: 19.11.2022.)
11. Мемлекет басшысы Қасым-Жомарт Тоқаевтың 2020 жылғы 1 қыркүйектегі «Жаңа жағдайдағы Қазақстан: іс-қимыл кезеңі» атты Қазақстан халқына Жолдауы // URL: https://www.akorda.kz/kz/addresses/addresses_of_president/memleket-basshysy-kasym-zhomart-tokaevty-n-kazakhstan-halkyna-zholdauy-2020-zhylyg-1-kyrkuiek (қаралған күні: 24.11.2022.)
12. Қазақстан Республикасындағы жергілікті өзін-өзі басқаруды дамытудың 2025 жылға дейінгі тұжырымдамасын бекіту туралы Қазақстан Республикасы Президентінің 2021 жылғы 18 тамыздағы №639 Жарлығы // URL:<https://adilet.zan.kz/kaz/docs/U2100000639> (қаралған күні: 24.11.2022.)
13. «Қазақстан Республикасындағы жергілікті өзін-өзі басқару туралы» ҚР Заңы Жобасы // URL:http://www.parlam.kz/kk/mazhilis/postitem/36/15958?fbclid=IwAR2V07y9h2717GzHzHm7GEZFHjvJdWZFB4m4jBfFdvWoBQlw0XVX_9yTh1A (қаралған күні: 16.01.2023.)
14. Қазақстан Республикасы Стратегиялық жоспарлау және реформалар агенттігі Ұлттық статистика бюросының ресми сайты // URL: <https://new.stat.gov.kz/> (қаралған күні: 16.01.2022.)
15. Аққулы ауданының ауылдық округтерінің 2023 – 2025 жылдарға арналған бюджеттері туралы // URL:<https://www.gov.kz/memleket/entities/pavlodarakkuly/documents/details/397648?lang=kk> (қаралған күні: 16.01.2022.)
16. 2023-2025 жылдарға арналған «Қарқаралы ауданының Балқантау ауылдық округінің азаматтық бюджеті» // URL: <https://www.gov.kz/memleket/entities/karagandakarkaraly/documents/details/395860?lang=kk> (қаралған күні: 16.01.2022.)

REFERENCES:

1. R.Asaubaev Mestnoe samoupravlenie – potentsial razvitiya i tekushchie problemy. Issledovanie v ramkakh programmy dlya molodykh issledovatelei v oblasti Publichnoy politiki Fonda Soros-Kazakhstan [Local self-government - development potential and current problems. Research within the framework of the program for young researchers in the field of Public policy of the Soros Foundation-Kazakhstan]. URL: http://www.soros.kz/ru/local_government/ (Accessed: 14.02.2023.)
2. Kommunalpolitik problemorientiert - eine Handreichung für Akteure in Verwaltung und Politik». Nur-Sultan.: IndigoPrint LLP, 2020.

3. Закон Республики Казахстан от 15 февраля 1991 года О местном самоуправлении в местных Советах народных депутатов Республики Казахстан [The law of the Republic of Kazakhstan from February 15, 1991 on local self-government and local councils of people's Deputies of the Republic of Kazakhstan]. URL:[http:// online.zakon.kz/m/Document?doc_id=1000404](http://online.zakon.kz/m/Document?doc_id=1000404) (Accessed: 15.11.2022.).
4. Закон Республики Казахстан от 13 января 1992 года № 1117-XII «О внесении на перекодированный период изменений и дополнений в Закон Казахской ССР «О местном самоуправлении в местных Советах народных депутатов Казахской ССР» [Law of the Republic of Kazakhstan from January 13, 1992 No. 1117-XII «On entry for the next period of amendments and additions to the law of the Kazakh SSR» on local self-government and local councils of people's Deputies of the Kazakh]. URL:[http:// online.zakon.kz/m/Document?doc_id=1000917](http://online.zakon.kz/m/Document?doc_id=1000917) (Accessed: 15.11.2022.).
5. 1993 жылғы 28 қантардағы Қазақстан Республикасының Конституциясы [Constitution of the Republic of Kazakhstan dated January 28, 1993]. URL:[http:// adilet.zan.kz/rus/docs/K930001000_](http://adilet.zan.kz/rus/docs/K930001000_) (Accessed: 17.11.2022.).
6. «Қазақстан Республикасының згерілікті өкілді және атқарушы органдары туралы» Қазақстан Республикасының 1993 жылғы 10 желтоқсандағы №4100 Заңы [Law of the Republic of Kazakhstan dated December 10, 1993 No. 4100 «On local representative and executive bodies of the Republic of Kazakhstan»]. URL:[http:// adilet.zan.kz/kaz/docs/Z930004100_](http://adilet.zan.kz/kaz/docs/Z930004100_) (Accessed: 17.11.2022.).
7. Европейская хартия местного самоуправления (Strasbourg, 15 октября 1985 г.). [European Charter of local self-government (Strasbourg, October 15, 1985)]. URL:http://online.zakon.kz/Document/?doc_id=1010970#pos=0;100 (Accessed: 18.11.2022.).
8. Қазақстан Республикасының Конституциясы [Constitution Of The Republic of Kazakhstan]- Алматы.: Nurpress, 2018. – 40 p.
9. «Қазақстан Республикасының згерілікті мемлекеттік басқару және өзін-өзі басқару туралы» ҚР-ның 2001 жылғы 23 қантардағы №148 Заңы [Law of the Republic of Kazakhstan dated January 23, 2001 No. 148 «On local public administration and self-government of the Republic of Kazakhstan»]. URL:http://adilet.zan.kz/kaz/docs/Z010000148_/history (Accessed: 17.11.2022.).
10. Қазақстан Республикасындағы згерілікті өзін-өзі басқаруды дамыту тұзhyрyмдамасын бекіту туралы Қазақстан Республикасы Президентінің 2012 жылғы 28 қарашадағы №438 Жарлығы [Decree of the president of the Republic of Kazakhstan dated November 28, 2012 No. 438 on approval of the concept of development of local self-government in the Republic of Kazakhstan]. URL:<http://adilet.zan.kz/kaz/docs/U1200000438> (Accessed: 19.11.2022.).
11. Мемлекет басшысы Қасым-Жомарт Тоқаевтың 2020 жылғы 1 қыркүйектегі «Жана жағдайдағы Қазақстан: іс-қимыл кезеңі» атты Қазақстан халқына жолдауы [Address of the head of state Kassym-Jomart Tokayev to the people of Kazakhstan «Kazakhstan in new conditions: a period of action» dated September 1, 2020]. URL: https://www.akorda.kz/kz/addresses/addresses_of_president/memleket-basshysy-kasym-zhomart-tokaevty-n-kazakistan-halkyna-zholdauy-2020-zhylgy-1-kyrkuiek (Accessed: 24.11.2022.).
12. Қазақстан Республикасындағы згерілікті өзін-өзі басқаруды дамыту 2025 жылға дейінгі тұзhyрyмдамасын бекіту туралы Қазақстан Республикасы Президентінің 2021 жылғы 18 тамыздағы №639 Жарлығы [Decree of the president of the Republic of Kazakhstan dated August 18, 2021 No. 639 on approval of the concept for the development of local self-government in the Republic of Kazakhstan until 2025.]. URL:<https://adilet.zan.kz/kaz/docs/U2100000639> (Accessed: 24.11.2022.).
13. «Қазақстан Республикасындағы згерілікті өзін-өзі басқару туралы» ҚР Заңы Жобасы [Draft law of the Republic of Kazakhstan «On local self-government in the Republic of Kazakhstan»]. URL:http://www.parlam.kz/kk/mazhilis/postitem/36/15958?fbclid=IwAR2V07y9h2717GzHzHm7GEZFHVJdWZFB4m4jBfFdvWoBQlw0XVX_9yTh1A (Accessed: 16.01.2023.).
14. Қазақстан Республикасы Стратегиялық жоспарлау және реформалар агенттігі Ұлттық статистика бюросының ресми сайты [Official website of the Bureau of national statistics of the agency of the Republic of Kazakhstan for Strategic Planning and reforms]. URL: <https://new.stat.gov.kz/> (Accessed: 16.01.2022.).
15. Аққулы ауданының ауылдық округтерінің 2023-2025 жылдарға арналған бюджеттері туралы [About the budgets of rural districts of Akkuly district for 2023-2025]. URL:<https://www.gov.kz/memleket/entities/pavlodarakkuly/documents/details/397648?lang=kk> (Accessed: 16.01.2022.).
16. 2023-2025 жылдарға арналған «Қарқаралы ауданының Балқантау ауылдық округінің азаматтық бюджеті» [For 2023-2025 «Civil budget of the Balkantau rural district of Karkaraly district»]. URL:<https://www.gov.kz/memleket/entities/karaganda-karkaraly/documents/details/395860?lang=kk> (Accessed: 16.01.2022.).

Разия Асылгожина¹, Пунит Гаур², Тенгеш Каленова³

¹ докторант Евразийского национального университета им. Л.Н. Гумилева
(Астана, Казахстан)

raziya.assyl@gmail.com

² научный сотрудник Индийского совета по международным делам
(Нью Дели, Индия)

punitgaurnju@gmail.com

³ доцент Евразийского национального университета им. Л.Н. Гумилева,
кандидат исторических наук

(Астана, Казахстан)

kalenovats@mail.ru

ИЗБИРАТЕЛЬНЫЕ ГЕНДЕРНЫЕ КВОТЫ В КАЗАХСТАНЕ

Аннотация. Научная статья посвящена освещению вопросов равного участия женщин в процессе принятия решений, что является необходимым условием учета интересов женщин в современном обществе, включая Казахстан. Анализируется один из наиболее популярных методов повышения представленности женщин в выборных органах - гендерные квоты. Эти квоты направлены на определение минимального числа женщин-кандидатов для участия в выборах. В качестве стратегии увеличения доли женщин в парламенте Казахстана гендерные квоты для партийных списков были введены в 2020 году и впервые реализованы на выборах депутатов Мажилиса Парламента Республики Казахстан 2021 года. В этой статье представлены мнения граждан в восприятии гендерных квот и в объяснении причин недопредставленности женщин в политической жизни. Исследование показывает, что значительный гендерный разрыв возникает не только в восприятии, связанном с легитимностью и эффективностью квот в отношении позитивной дискриминации, но также и в объяснениях, которые препятствуют успеху женщин на выборах, и в том, какие стратегии могут работать лучше в преодолении неравенства. Эти различия важны, потому что они дают представление о динамике, объясняющей, почему гендерные квоты не приводят к заметному увеличению представительства женщин в парламенте.

Ключевые слова: *представительство женщин, принятие решений, гендерная квота, гендерная политика, парламент, выборы, равноправие.*

Разия Асылгожина, Пунит Гаур, Тенгеш Каленова

ҚАЗАҚСТАНДАҒЫ САЙЛАУЛЫҚ ГЕНДЕРЛІК КВОТАЛАР

Андатпа. Ғылыми мақала қазіргі қоғамдағы, соның ішінде Қазақстандағы әйелдердің мүдделерін ескерудің қажетті шарты болып табылатын әйелдердің

шешім қабылдау процесіне тең қатысу мәселелерін жариялауға арналған. Сайлау органдарында әйелдердің өкілдігін арттырудың ең танымал әдістерінің бірі - гендерлік квоталар талданады. Бұл квоталар сайлауға қатысуға үміткер әйелдердің ең аз санын анықтауға бағытталған. Қазақстан Парламентіндегі әйелдердің үлесін арттыру стратегиясы ретінде партиялық тізімдерге арналған гендерлік квоталар 2020 жылы енгізілді және 2021 жылғы Қазақстан Республикасы Парламенті Мәжілісінің депутаттарын сайлауда алғаш рет іске асырылды. Бұл мақалада азаматтардың гендерлік квоталарды қабылдаудағы және әйелдердің саяси өмірде аз көрсетілу себептерін түсіндірудегі пікірлері келтірілген. Зерттеу көрсеткендей, айтарлықтай гендерлік алшақтық оң дискриминацияға қатысты квоталардың заңдылығы мен тиімділігіне байланысты қабылдауда ғана емес, сонымен қатар әйелдердің сайлауда сәттілікке кедергі келтіретін түсіндірмелерде және теңсіздікті жеңуде қандай стратегиялар жақсы жұмыс істей алатындығын көрсетеді. Бұл айырмашылықтар өте маңызды, өйткені олар гендерлік квоталардың неге парламенттегі әйелдер өкілдігінің айтарлықтай өсуіне әкелмейтінін түсіндіретін динамика туралы түсінік береді.

***Түйін сөздер:** әйелдердің өкілдігі, шешім қабылдау, гендерлік квота, гендерлік саясат, парламент, сайлау, теңдік.*

Raziya Assylgozhina, Punit Gaur, Tengesh Kalenova **ELECTORAL GENDER QUOTAS IN KAZAKHSTAN**

Abstract. Abstract. The scientific article is devoted to highlighting the issues of equal participation of women in the decision-making process, which is a necessary condition for taking into account the interests of women in modern society, including Kazakhstan. The article analyzes one of the most popular methods of increasing the representation of women in elected bodies - gender quotas. These quotas are aimed at determining the minimum number of women candidates to participate in the elections. As a strategy to increase the share of women in the Parliament of Kazakhstan, gender quotas for party lists were introduced in 2020 and implemented for the first time at the elections of deputies of the Majilis of the Parliament of the Republic of Kazakhstan in 2021. This article presents the opinions of citizens in the perception of gender quotas and in explaining the reasons for the underrepresentation of women in political life. The study shows that a significant gender gap arises not only in perceptions related to the legitimacy and effectiveness of quotas in relation to positive discrimination, but also in explanations that hinder women's success in elections, and in which strategies can work better in overcoming inequality. These differences are important because they give an idea of the dynamics that explain why gender quotas do not lead to a noticeable increase in the representation of women in parliament.

***Key words:** representation of women, decision-making, gender quota, gender policy, parliament, elections, equality.*

Введение

Гендерные квоты - это количественные показатели, которые определяют процент женщин, которые должны быть включены в список кандидатов, или количество мест, которые должны быть выделены женщинам в законодательном органе. Квоты играют решающую роль в предоставлении женщинам - членам партии значимых и эффективных возможностей для доступа к выборным государственным должностям.

В последние годы все больше и больше стран выбирают квоты в попытке быстро решить проблему заниженного представительства женщин в политике. В настоящее время более чем в 120 странах мира на публичных выборах используется тот или иной тип гендерной квоты. В некоторых странах они были приняты отдельными политическими партиями, например, во всех крупных партиях Австрии и Германии есть специальные женские союзы, которые призваны помочь социализации женщин в политике; в других резервирование определенного количества мест для женщин в парламенте (Пакистан, Армения, Косово и т. д.); кандидатские квоты, (определенное количество кандидатов должны быть женщинами (Франция, Греция, Индонезия и т. д.) [1]. Таким образом, квоты являются широко распространенным инструментом увеличения представительства женщин в национальных парламентах по всему миру, и они не ограничиваются конкретным регионом.

Изучение зарубежного опыта применения гендерных квот показало, что законодательные гендерные квоты могут быть закреплены в Конституции страны (Буркина-Фасо, Непал, Филиппины, Уганда) или в Законе о выборах (страны Латинской Америки, Бельгия, Босния и Герцеговина, Словения). Руанда, которая занимает первое место по представленности женщин в парламенте, использует метод конституционного закрепления гендерных квот. Статьи 75 и 80 Конституции Руанды предусматривают, что не менее 30% членов Нижней и Верхней палат парламента должны составлять женщины [2,174]. Есть два типа квотирования: жесткая и мягкая. Жесткие квоты закреплены в таких государственных документах как Конституции, Законы о выборах, местном самоуправлении и государственной службе и т.д. Мягкое квотирование предполагает обязательное участие в конкурсе на одно место представителей обоих полов, но итоговый показатель соотношения мужчин и женщин нормативно не установлен [3, 69]. В Швеции используются оба типа квотирования. Согласно Хегай М.Н. в Швеции мягкое квотирование является обязательным в конкурсах на руководящие посты [4, 38].

Гендерные квоты применяются в нескольких странах Центральной Азии. В Кыргызстане политику квотирования внедрили в 2007 году, в результате чего на выборах того же года представленность женщин в парламенте выросла с 0% до 26,6%. Несмотря на то, что барьеры для женщин все еще остаются, введение квот позволило сделать значительный прорыв, открыв новые механизмы для расширения представленности женщин в парламенте страны. В Узбекистане, гендерные квоты, внедренные еще в 2004 году, наконец были соблюдены на последних парламентских выборах в 2019 году. Женщины составили 41% кандидатов, а по итогам выборов каждая партия превысила 30% порог представленности женщин [5]. По

информации на 2021 год в Узбекистане сейчас нет гендерных квот. Но в мае 2021 года сенаторы утвердили стратегию достижения гендерного равенства в стране до 2030 года, которая предполагает «расширение практики назначения женщин на руководящие должности в вышестоящей и нижестоящей системе государственных органов» и введение квот [6]. В 2020 году в Казахстане впервые утвердили гендерные квоты для партийных списков. Согласно закону, в стране вводятся 30% квота для женщин и молодежи от общего числа включенных в список лиц для регистрации кандидатов в депутаты мажилиса и маслихата от одной политической партии. Низкое представительство женщин в Казахстане наблюдается на всех уровнях власти. В результате выборов 2021 года в Мажилис, доля женщин в Народной Партии Казахстана составила лишь 20%, а 17% у партии «Ак жол» несмотря на то, что в партийных списках обе партии придерживались квоты. Как видим, гендерные квоты в Казахстане пока не принесли ожидаемых результатов. Напрашивается вопрос о том, чего не хватает в обсуждении увеличения доли женщин как представителей. Эта статья призвана раскрыть этот вопрос путем изучения причин недостаточного представительства женщин в политике. Также подробно рассматриваются причины низкого политического представительства женщин: что на самом деле мешает женщинам строить политическую карьеру? Какие факторы влияют на недопредставленность женщин?

Методы исследования

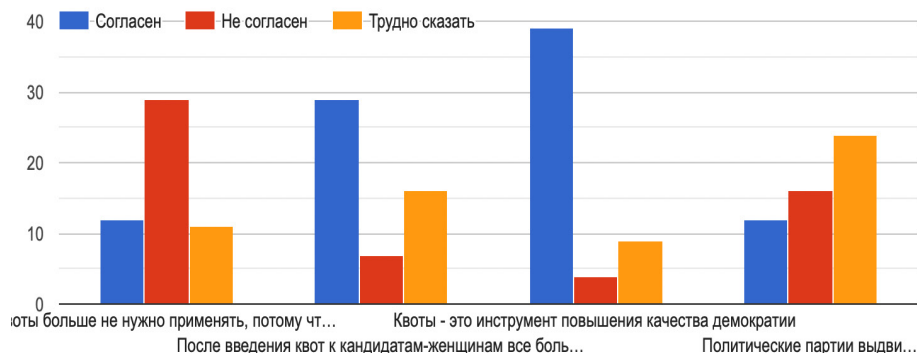
Методологическую основу работы составляют методы изучения восприятия респондентами вопросов, связанных с предоставлением гендерных квот кандидатам, факторов, способствующих низкой представленности женщин в политике посредством социологического опроса, анализа его результатов и выдвижения гипотез.

Результаты исследования

Подавляющее большинство 55,77% не согласны с утверждением, что законодательно закрепленные гендерные квоты больше не нужны, поскольку они только усилят разницу между мужчинами и женщинами. При этом, 23% опрошенных поддерживают идею отмены этого позитивно-дискриминационного подхода, тогда как 21,19 % затрудняются ответить.

В утверждениях, касающихся эффективности квот в определении успеха женщин в политических выдвижениях. 56% респондентов, участвовавших в этом опросе, считают, что женщины-кандидаты набирают силу благодаря гендерным квотам, что повышает их шансы на получение места в Парламенте. Теперь, когда в выборах участвует больше женщин, шансы быть избранными выше. Восприятие легитимности согласуется с моделью ответов на заявление о том, что квоты являются полезным инструментом для улучшения качества демократии в Казахстане. Это заявление получило самый высокий уровень одобрения 75 % респондентов считают, что квоты хороши для казахстанской демократии. Кроме того, большинство затрудняются ответить, о том, что политические партии выдвигают женщин-кандидатов просто потому, что это необходимо для

того, чтобы иметь право участвовать в выборах. Лишь меньшее количество 23,7 % респондентов считают, что партии неискренне продвигают женщин в политику.

Диаграмма 1. Восприятие эффективности гендерных квот на выборах в РК

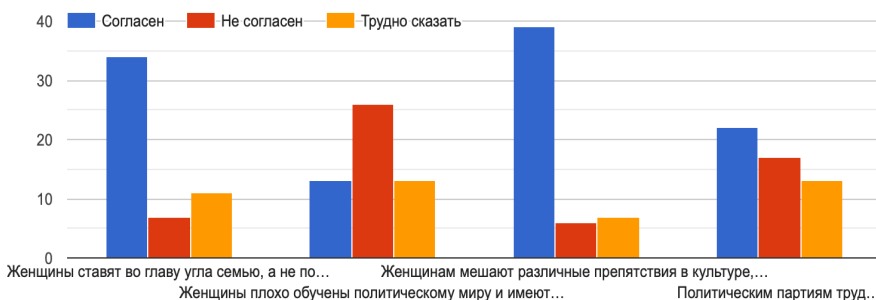
Эта диаграмма показывает, что участники опроса придерживаются одинакового мнения относительно необходимости гендерных квот и легитимности данного процесса.

Участники исследования также ответили на вопросы касающиеся возможных объяснениях недостаточного представительства женщин в политике (подробнее см. диаграмму 2). Большинство респондентов сходятся во мнении, что мало женщин активно занимаются политикой, потому что они отдают приоритет семье. Однако важно отметить, что доля участников предпочитающих нейтральный ответ, значительна.

Большинство не согласны с тем, что женщин-политиков немного из-за недостаточной политической подготовки, социального капитала и финансовой поддержки кампании в обеспечении их политического выдвижения. Другой внешний фактор, наблюдаемый здесь, — это влияние культуры, религии и обычаев, которые часто ставят женщин в невыгодное положение по сравнению с мужчинами. 75% опрошенных согласились с тем, что выдвижение женщин на политические посты подвергается риску, если избиратели твердо придерживаются мнения, что мужчины являются лучшими лидерами, чем женщины. Некоторые участники ответили, что недостаточное представительство женщин является скорее культурной проблемой, когда женщинам необходимо получить одобрение от своих мужей, отцов и других в их ближайшем окружении. Согласно большинству культурные факторы формируют присутствие женщин в политике.

По мнению 42,3 % опрошенных, женщины недопредставлены из-за их недостаточного контакта с партийными лидерами. Это, в свою очередь, означает, что политическим партиям трудно набирать высококвалифицированных кандидатов-женщин, которые могли бы баллотироваться на выборах в законодательные органы. Но 32,7%

респондентов считают, что партии могут легко найти женщин с хорошими качествами и перспективами для победы в политической гонке.

Диаграмма 2. Возможные объяснения недостаточного представительства женщин в политике.

В последнем разделе анкеты респондентов спрашивали о возможных стратегиях расширения присутствия женщин в политической сфере. В то время как 46,15% опрошенных женщин считают, что необходима более громкая кампания по выбору избирателями женщин-кандидатов. 18% респондентов считают, что эта стратегия не является решением, поскольку некоторые респонденты отметили, что такой подход может создать несправедливое впечатление с точки зрения обращения с кандидатами в законодательные органы женщин и мужчин.

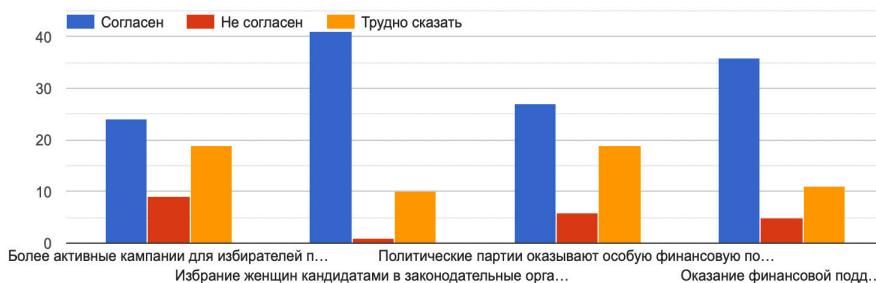
Почти 79% участников исследования выступают за увеличение политического представительства женщин за счет улучшения рейтинга кандидатов в процессе отбора. Они считают, что лучшей стратегией было бы сделать партии более прозрачными в своих методах приглашения и отбора потенциальных женщин-кандидатов как из внутренних, так и из внешних источников.

Эти выводы согласуются с причинным фактором низкого политического представительства женщин, о котором говорилось ранее. Большинство считают, что женщин в политике мало, отчасти потому, что партии сталкиваются с трудностями при выдвижении женщин-кандидатов, поэтому необходимо наладить процесс избрания женщин, сделав процесс найма более открытым и прозрачным для широкой общественности. Предполагается, что для преодоления нехватки женщин-кандидатов партии выдвигают любых женщин ради 30-процентной квоты и во избежание дисквалификации. Следовательно, качество и возможность избрания женщин-кандидатов весьма сомнительны. Эта практика также вызывает беспокойство по поводу ответственности партий за

подготовку квалифицированных кадров-женщин до их выдвижения в качестве кандидатов на выборах.

Еще одна стратегия, в которой участвуют политические партии, заключается в оказании специальной финансовой поддержки кандидатам-женщинам, которые сталкиваются с финансовыми трудностями. Почти 52% согласны с этой стратегией, некоторые мужчины, восприняли это как дискриминацию. Несколько респондентов утверждают, что деньги — это еще не все, и у партий есть другие способы выразить свою поддержку. Один из вариантов — пригласить партийных лидеров на массовые собрания, на которых кандидаты обращаются к своей аудитории. Присутствие партийного лидера считается более важным, чем материальная помощь.

Диаграмма 3. Возможные решения по сокращению недопредставленности женщин в политике

Выводы

Это исследование показало, что гендерные квоты в Казахстане по-прежнему широко признаются законодательными органами. Большинство являются самыми активными сторонниками квот, поскольку они считают, что квоты полезны для улучшения качества казахстанской демократии, а их внедрение не усиливает различия между мужчинами и женщинами. 23,7% респондентов считают, что квоты вообще не влияют на шансы женщин на избрание. Они предполагают, что существуют различные препятствия для выдвижения женщин в парламент, и одни только квоты не могут решить эти проблемы.

Согласно результатам гендерные квоты, принятые около 2 лет назад, остаются предпочтительным подходом к преодолению низкого представительства женщин в парламенте. Однако на эффективность этого позитивного действия влияет несколько других факторов, в том числе политические партии, культурные барьеры и внутренние предпочтения женщин. Некоторые участники опроса считают, что партии не искренни в продвижении женщин в парламент.

Данное исследование также показывает разницу между респондентам в объяснении причин недопредставленности женщин. Некоторые считают, что самым большим препятствием на пути увеличения присутствия женщин в политике является то, что партиям трудно привлечь квалифицированных женщин для участия в выборах. Двумя факторами, ответственными за это, являются то, что женщины отдают предпочтение семье, а не политической карьере, и культурные, религиозные и социальные ограничения, которые делают женщин менее желательными в качестве лидеров. Между тем, остальные считают, что социальные ценности и обычаи, которые отдают предпочтение лидерам-мужчинам, больше всего вредят женскому политическому выдвижению. За этим следует отсутствие у женщин политической подготовки, недостаточный социальный капитал и недостаточно средств для проведения кампаний.

Таким образом, мы можем видеть важность наблюдения за динамикой взглядов граждан на вопросы, связанные с гендерными квотами; корни недопредставленности женщин; и стратегии преодоления этого неравенства. Очевидно, что все респонденты согласны с тем, что стороны должны быть более прозрачными в своих методах найма и, по возможности, предоставлять финансовую помощь женщинам, у которых есть серьезные шансы на победу.

Квоты не дискриминируют мужчин, но компенсируют прошлую и нынешнюю дискриминацию в отношении женщин. Квоты направлены на сбалансированное распределение политической власти между мужчинами и женщинами. Меры квотирования определяют, насколько допустимо низкое описательное представительство конкретной группы, другими словами, они определяют минимальный порог для описательного представительства.

Необходимы не только количественные, но и качественные изменения, связанные с увеличением числа женщин в политике. В оценке воздействия квот рассматривается не только увеличение числа женщин в представительных органах, но и основное внимание уделяется существенной представленности и вопросу о том, влияет ли расширение участия женщин в политической жизни на представленную политическую повестку дня. В связи с этим, принимая во внимание мнение граждан о том, что научное изучение гендерной ситуации в стране эффективно, делаем вывод о необходимости расширения масштабов комплексных научных исследований в области гендерных исследований.

ЛИТЕРАТУРА:

1. Никулин Е.Р. Гендерная квота как инструмент политической эмансипации женщин // Научно-практический электронный журнал Аллея Науки - 2020. - No 1 (40) // URL: https://alley-science.ru/domains_data/files/1January2019/GENDERNAYa%20KVOTA%20KAK%20INSTRUMENT%20POLITICHESKOY%20EMANSIPACII%20ZHENSIN.pdf (Доступ: 28.03.2022)
2. Abdildina D. Electoral systems and representativeness of women in elected bodies // Вестник Института законодательства РК - 2017. - No 3 (48) - 171-175 pp. // URL: <https://vestnik.zqai.kz/index.php/vestnik/article/view/451/458> (Доступ: 28.03.2022)
3. Мелешкина А.И. Опыт гендерного квотирования в рамках избирательной системы Швеции: институциональный анализ // Известия высших учебных заведений. Социология. Экономика. Политика. - 2016. - No 4 - 66-72 сс. // URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/opyt-gendernogo-kvotirovaniya-v-ramkah-izbiratelnoy-sistemy-shvetsii-institutsionalnyy-analiz/viewer> (Доступ: 12.04.2022)
4. Гендер и культура. Учебное пособие для студентов гуманитарных факультетов. Азия - плюс, Душанбе - 1999. - 242 с.
5. Тлеганова А. Реалии и проблемы гендерной политики в Казахстане // URL: <https://cabar.asia/ru/realii-i-problemy-gendernoj-politiki-v-kazahstane?ysclid=I1wag9iuae> (Доступ: 12.04.2022)
6. Фатьянова У. Как развивается гендерное равенство в Узбекистане, Казахстане и Кыргызстане. // URL: <https://uz.kursiv.media/2021-12-02/kak-razvivaetsya-gendernoe-ravenstvo-v-uzbekistane-kazahstane-i/> (Доступ: 14.04.2022)

REFERENCES

1. Nikulin E.R. Gendernaya kvota kak instrument politicheskoi emansipatsii zhenshchin [Gender quota as a tool for the political emancipation of women] // Nauchno-prakticheskiy elektronnyi zhurnal Alleya Nauki - 2020. - No 1 (40). // URL: https://alley-science.ru/domains_data/files/1January2019/GENDERNAYa%20KVOTA%20KAK%20INSTRUMENT%20POLITICHESKOY%20EMANSIPACII%20ZHENSIN.pdf (Accessed: 28.03.2022)
2. Abdildina D. Electoral systems and representativeness of women in elected bodies // Vestnik Instituta zakonodatel'stva RK - 2017. - No 3 (48) - 171-175 pp. URL: <https://vestnik.zqai.kz/index.php/vestnik/article/view/451/458> (Accessed: 28.03.2022)
3. Meleshkina A.I. Opyt gendernogo kvotirovaniya v ramkakh izbiratel'noi sistemy Shvetsii: institutsional'nyi analiz [The Experience of Gender Quotas in the Swedish Electoral System: An Institutional Analysis] // Izvestiya vysshikh uchebnykh zavedenii. Sotsiologiya. Ekonomika. Politika. - 2016. - No 4 - 66-72 ss. URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/opyt-gendernogo-kvotirovaniya-v-ramkah-izbiratelnoy-sistemy-shvetsii-institutsionalnyy-analiz/viewer> (Accessed: 12.04.2022)
4. Gender i kul'tura. Uchebnoe posobie dlya studentov gumanitarnykh fakul'tetov [Gender and culture. Textbook for students of humanitarian faculties] Aziya - Plyus, Dushanbe - 1999. - 242 s.
5. Tlegenova A. Realii i problemy gendernoi politiki v Kazakhstane [Realities and problems of gender policy in Kazakhstan] URL: <https://cabar.asia/ru/realii-i-problemy-gendernoj-politiki-v-kazahstane?ysclid=I1wag9iuae> (Accessed: 12.04.2022)
6. Fatyanova U. Kak razvivaetsya gendernoe ravenstvo v Uzbekistane, Kazakhstane i Kyrgyzstane [How gender equality is developing in Uzbekistan, Kazakhstan and Kyrgyzstan] URL: <https://uz.kursiv.media/2021-12-02/kak-razvivaetsya-gendernoe-ravenstvo-v-uzbekistane-kazahstane-i/> (Accessed: 14.04.2022)

Мухаммед Болысбек¹, Бибігүл Бөлегенова²

¹Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университетінің докторанты
M.Bolysbekov@mail.ru

²Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университетінің профессор м.а.
(Астана, Қазақстан)
Bibigul_bb@mail.ru

ЖЕРГІЛІКТІ ӨЗІН – ӨЗІ БАСҚАРУ: АУЫЛ ӘКІМДЕРІНІҢ САЙЛАУЫ

Аңдатпа. Мақала Қазақстан Республикасындағы өзін-өзі басқарудың ұйымдастырушылық-құқықтық мәніне анықтама беріледі және ауыл әкімдерінің сайлауы тұрғысынан сайлау реформаларын талдауға арналған. Басты назарды жергілікті өзін-өзі басқарудың тиімділігі және ауыл әкімдерінің сайлауында әкімдер сайлау жүйесінің ерекшеліктерін қарастыру бүгінгі таңда өзекті мәселе. Авторлар ауылдық округтерді зерттеу аясында ауыл тұрғындарымен кездесіп сұхбаттар жүргізілді және Президент жарлығы шыққаннан бергі ауыл әкімдерінің сайлауына мониторинг өткізілді. Сондай-ақ, жергілікті өзін-өзі басқарудың кейбір модельдеріне қысқаша шолу жасалды және талданып қаралды.

Қазіргі уақытта Қазақстан Республикасындағы өзін-өзі басқаруды қалыптастырудың басым міндеттерінің бірі ауыл, кент, аудандық маңызы бар қалалар деңгейінде – жергілікті қоғамдастықтың қатысуын, қызығушылығын және жауапкершілігін ынталандыру арқылы басқару шешімдерін қабылдаудағы жергілікті халық қоғамдастықтың жиналыстары (жиындары) арқылы жергілікті маңызы бар мәселелерді шешудегі халықтың рөлін кезең-кезеңімен арттыру болып табылады.

Түйін сөздер: сайлау жүйесі, жаңа реформалар, жергілікті өзін-өзі басқару, сайлау, саяси өзгерістер, жаңа Қазақстан, әкімдер, ауыл.

Мухаммед Болысбек, Бибигуль Бюлегенова МЕСТНОЕ САМОУПРАВЛЕНИЕ: ВЫБОРЫ СЕЛЬСКИХ АКИМОВ

Аннотация. В статье определяется организационно-правовое значение самоуправления в Республике Казахстан и рассматриваются избирательные реформы с точки зрения избрания сельских акимов. Акцент делается на эффективности местного самоуправления, а учет особенностей системы выборов сельских акимов является актуальным вопросом на сегодняшний день. Научная

новизна статьи заключается в исследовании основных проблем сельских акимов, возникающих в избирательном процессе. В рамках исследования сельских округов авторы встречались и брали интервью у жителей села, а также наблюдали за выборами акимов с момента выхода Указа Президента. Также были кратко рассмотрены и проанализированы некоторые модели местного самоуправления. В настоящее время одной из основных задач формирования самоуправления в Республике Казахстан на уровне сел, поселков, городов областного значения является роль народа в решении проблем местного значения путем проведения собраний (совещаний) органов местного самоуправления, местного сообщества в принятии управленческих решений путем стимулирования участия, заинтересованности и ответственности местного сообщества.

Ключевые слова: *избирательная система, новые реформы, местное самоуправление, выборы, политические изменения, новый Казахстан, село.*

Mukhammed Bolysbek, Bibigul Byulegenova **LOCAL SELF-GOVERNMENT: ELECTIONS OF RURAL AKIMS**

Abstract. The article defines the organizational and legal significance of self-government in the Republic of Kazakhstan and considers electoral reforms from the point of view of electing rural akims. The emphasis is on the effectiveness of local self-government, and taking into account the peculiarities of the system of elections of rural akims is a topical issue today.

The scientific novelty of the article lies in the study of the main problems of rural akims that arise in the electoral process. As part of the study of rural districts, the authors met and interviewed villagers, and also observed the elections of akims since the issuance of the Presidential Decree. Some models of local self-government were also briefly reviewed and analyzed.

At present, one of the main tasks of the formation of self-government in the Republic of Kazakhstan at the level of villages, towns, cities of regional significance is the role of the people in solving local problems by holding meetings (conferences) of local governments. the local community in making management decisions by stimulating the participation, interest and responsibility of the local community.

Keywords: *electoral system, new reforms, local self-government, elections, political changes, New Kazakhstan, akims, villages.*

Кіріспе

Елімізде жергілікті өзін-өзі басқарудың құқықтық негізін Қазақстан Республикасының Конституциясы, «Қазақстан Республикасындағы жергілікті мемлекеттік басқару және өзін-өзі басқару туралы» 2001 жылғы 23 қаңтардағы Қазақстан Республикасының Заңы [1] және Қазақстан

Республикасы Президентінің «Қазақстан Республикасындағы жергілікті өзін-өзі басқаруды дамыту тұжырымдамасын бекіту туралы» 2012 жылғы 28 қарашадағы № 438 Жарлығы кұрайды [2]. Заңнамаға сәйкес мемлекеттік органдар Қазақстан халқының конституциялық құқықтарын жүзеге асыру үшін жергілікті өзін-өзі басқаруды дамытуға қажетті құқықтық, ұйымдастырушылық және материалдық және қаржылық жағдайлар қамтамасыз етуі тиіс. Бұл қазақстандық мемлекеттілікті дамытудың жалпы стратегиясының құрамдас бөлігі болып табылады.

Бүгінгі таңда жергілікті өзін-өзі басқарудың тиімді әдістерінің бірі ол – ауыл әкімдерінің сайлауы. Сайлау арқылы әрбір тұрғын жергілікті басқарудың кері байланысын сезіне алады. Бұрын соңды ауыл әкімдерін көрмейтін ауыл тұрғындары өз басшыларын сайлау арқылы ауылдың тұрмыс-тіршілігіне етене араласады. Ауыл әкімдерінің сайлауы өзін-өзі басқарудың негізгі механизмі деп айтуға болады [3].

Қазақстан Республикасы Президентінің тапсырмасына сәйкес ауыл әкімдерін тікелей сайлауды енгізу бойынша тиісті заң жобалары әзірленіп, қабылданды. Заңнамаға енгізілген өзгерістерге 2021 жылдың 24 мамырында қол қойылды, 5 маусымда сайлау заңнамасының жаңа нормалары күшіне енді. Конституциялық заңға енгізілген өзгерістер мен толықтыруларға сәйкес енді бұдан былай аудандық маңызы бар қала, ауыл, кент, ауылдық округтері әкімдерін тиісті әкімшілік-аумақтық бірліктің сайлаушылары тікелей өздері сайлайтын болады. Еліміз бойынша екінші жартыжылдықта төрт жылдық өкілеттік мерзімдері аяқталатын 836 ауылдық округ әкімі сайланды. Сайлау туралы Конституциялық Заңға енгізілген өзгерістер мен толықтыруларда әкімдердің сайлауын тағайындау, оларға қойылатын талаптар, әкімдікке кандидаттар ұсыну, ұсынылған кандидаттарды тіркеу, әкімдер сайлауын өткізу, сайлау қорытындыларын белгілеу және жариялау, сайланған әкімдерді тіркеу тәртіптері нақты айқындалған. Елімізде алғаш рет өткен ауыл әкімдерін тікелей сайлауы жаңа саяси ұтымды процес болды. Бұл сөзсіз ауыл халқының азаматтық-қоғамдық белсенділігі мен саяси мәдениетін арттыра отырып, елімізде саяси плюрализм принциптерінің қалыптасуын көрсететін қажетті қадам. Себебі ауыл әкімдерінің сайлауы демократиялы мемлекеттің бірден-бір принципі болып табылады.

Зерттеу әдісі. Аталмыш мақалада ауыл тұрғындарымен кездесу арқылы фокус-топтар ұйымдастырылды. Сұхбат алу арқылы тұрғындардың ой-пікірін зерттеп, фокус-топтар алаңдарымен сүбелі тұжырымдар алынды.

Сондай-ақ, 2021 жылы өткен ауыл әкімдерінің сайлауына мониторинг жүргізілді. Мониторинг аясында әрбір партияның өкілдері бойынша жеңіске жеткен партия мүшелері және өзін-өзі ұсынушылар бойынша пайыздық мөлшерлеме көрсетілді [4].

Зерттеуге тартылған қатысушылар белсенділік танытып, өз ойларын ашық жеткізді. Зерттеу аясында 6 ауыл, 2 эксперт таңдалды. Таңдалған адамдармен ауыл әкімдерінің сайлау туралы жиырмадан астам сұрақтар қойылып, тың ойлар алынды.

Негізгі бөлім

Жергілікті өзін-өзі басқарудың нағыз субъектісі жергілікті қоғамдастықпен тұрғындардың тығыз байланысты. Дегенмен қоғам – адам өмірінің экономикалық, әлеуметтік, саяси, идеологиялық, мәдени, экологиялық салалары тоғысқан күрделі әлеуметтік-экономикалық жүйе болып табылады. Жергілікті өзін-өзі басқару органдары арқылы халыққа жергілікті маңызы бар мәселелерді өз бетінше және жауапкершілікпен шешуге нақты мүмкіндік беру қажет.

Жергілікті өзін-өзі басқаруды қалыптастыру азаматтық қоғамның қалыптасуы мен дамуымен, елдің әлеуметтік-экономикалық дамуының жалпы деңгейімен, жергілікті қоғамдастықтың өміріне тікелей әсер ететін басқа да факторлармен және жағдайлармен байланысты көп сатылы және серпінді процесс. Жалпы және жергілікті жағдайлардың өзгеруіне қарай басқарудың тиімділігін қамтамасыз ету үшін жергілікті өзін-өзі басқару жүйесі жаңа өзгерістерге бейімделуі керек.

Жергілікті өзін-өзі басқару негізгі әдістерінің бірі ол ауыл әкімдерінің сайлауы. 2021 жылға дейін ауылдық деңгейдегі әкімдерді аудан (облыстық маңызы бар қала) мәслихатының депутаттары жанама түрде сайлады, ал кандидатураны аудан (облыстық маңызы бар қала) әкімі ұсынатын.

Мемлекет басшысының тапсырмасына сәйкес ауыл әкімдерін тікелей сайлауды енгізу бойынша тиісті заң жобалары әзірленіп, қабылданды. 2021 шілде айында елімізде тікелей дауыс беру арқылы сайланған 755 төменгі деңгейдегі ауыл әкімдерінің сайлауы өтіп, аудан әкімдерінің сайлауы 2024 жылға жоспарланған.

Сайлау туралы Конституциялық Заңға енгізілген өзгерістер мен толықтыруларда әкімдердің сайлауын тағайындау, оларға қойылатын талаптар, әкімдікке кандидаттар ұсыну, ұсынылған кандидаттарды тіркеу, әкімдер сайлауын өткізу, сайлау қорытындыларын белгілеу және жариялау, сайланған әкімдерді тіркеу тәртіптері нақты айқындалған [4].

Әкім лауазымына Мемлекеттік қызмет туралы заңнамадағы біліктілік талаптарына сәйкес келетін 25 жастан асқан ҚР азаматтары сайлана алады. Сайлауға саяси партиялар ұсынған кандидаттар және дауыс беруге құқығы бар сайлаушылардың жалпы санының кемінде 1%-ына қол жинау арқылы өзін-өзі ұсынушылар қатыса алады. Бұл ретте аудан (облыстық маңызы бар қала) әкімі ұсынылған кандидаттар болмаған не біреуі ғана ұсынылған жағдайда, тиісінше екі не бір кандидатты ұсынуға құқылы [5].

Заңға сәйкес өтелмеген немесе алынбаған соттылығы бар, сыбайлас жемқорлық қылмыс және сыбайлас жемқорлық құқық бұзушылық кінәсі заңда белгіленген тәртіппен танылған адам кандидат бола алмайды және сайлауға түсе алмайды.

Ауылдық округ әкімдігіне кандидаттар ұсыну сайлау тағайындалған күннен кейінгі күннен басталады және сайлау өткізілетін күнге дейін он бес күн бұрын жергілікті уақыт бойынша сағат он сегізде аяқталады.

Ауылдық округ әкімдігіне кандидаттар ұсынуды белгіленген тәртіппен тіркелген саяси партиялар өз мүшелері қатарынан, өзін-өзі ұсыну тәртібімен аудандық аумақтық сайлау комиссиясына ауылдық округ әкіміне кандидат болып дауысқа түсу ниеті туралы өтініш беру арқылы, сондай-ақ егер ұсыну мерзімі аяқталатын күні екеуден аз кандидат ұсынылған болса, аудан әкімі жүргізеді.

Саяси партия бір сайлау округінде бір ғана кандидат ұсынуға құқылы.

Ешкім біреуден артық сайлау округінде кандидат болып ұсынылмайды.

Ауылдық округ әкімдігіне өзін-өзі ұсынған кандидат дауыс беруге құқы бар тиісті округ сайлаушыларының жалпы санының кемінде бір пайыз дауысымен қолдау табуға тиіс.

Аудандық аумақтық сайлау комиссиясы ауылдық округ әкімдігіне кандидат ұсынған құжаттар негізінде үш күннің ішінде оның еліміздің мемлекеттік қызмет саласындағы заңнамасының талаптарына сәйкес немесе сәйкес еместігін анықтайды.

Заңмен әкімдікке кандидаттар үшін сайлау жарнасы қарастырылған. Саяси партия ұсынған кандидат үшін партия қаражатынан, ал басқа кандидат өз қаражаты есебінен аудан әкімі аппаратының шотына Қазақстан Республикасы заңнамасында белгіленген ең төменгі жалақының бір еселенген мөлшерінде (биыл - 42500 теңге) сайлау жарнасын енгізеді.

Әкімдікке кандидаттарды тіркеу барлық қажетті құжаттар алынғаннан кейін басталады және сайлау күніне дейін он күн бұрын жергілікті уақыт бойынша сағат он сегізде аяқталады. Аудандық аумақтық сайлау комиссиясы кандидаттарды тіркеу туралы хаттама жасайды және тіркеу туралы хабар жариялайды.

Тіркелгенге дейін кандидат және оның зайыбы (жұбайы) тұрғылықты жері бойынша мемлекеттік кіріс органына белгіленген тәртіппен ұсыну мерзімі басталған айдың бірінші күніне активтер мен міндеттемелер туралы декларацияны тапсырады.

Сайлау алдындағы үгіт-насихат кандидаттарды тіркеу мерзімі аяқталған кезден басталып, сайлау болатын күннің алдындағы күнгі жергілікті уақыт бойынша нөл сағатта аяқталады.

Ауыл әкімдерін сайлау қорытындылары Конституциялық заңның 113-10 бабына сәйкес, учаскелік сайлау комиссиясының хаттамалары негізінде аудандық (қалалық) сайлау комиссиясының отырысында сайлаудан кейін үш күндік мерзімнен кешіктірілмей белгіленеді.

Учаскелік сайлау комиссиясы дауыс беру нәтижелері бойынша дауыс беру хаттамасын жасайды және оны дереу аудандық аумақтық сайлау комиссиясына сайлау материалдарымен бірге тапсырады.

Сайлау қорытындыларын тиісті әкімшілік-аумақтық бірліктегі учаскелік сайлау комиссияларының хаттамалары негізінде аудандық аумақтық сайлау комиссиясының отырысында сайлаудан кейін үш күндік мерзімінен кешіктірмей белгілейді.

Әкімді сайлау қорытындылары туралы хаттама жасалады, оған аумақтық сайлау комиссиясының төрағасы мен мүшелері қол қояды.

Басқа кандидаттармен салыстырғанда дауыс беруге қатысқан сайлаушылардың ең көп дауысын жинаған кандидат ауылдық округ әкімі болып сайланды деп есептеледі [6].

Мемлекет басшысы өз сөзінде «Осы оқиғаны еліміздің тарихындағы айтулы белес деп айтуға болады. Негізі, бұл біз үшін стратегиялық мәні айрықша міндет. Азаматтарымыз тұңғыш рет жергілікті атқарушы биліктің басшысын тікелей сайлау мүмкіндігіне ие болмақ. Біз бұған біртіндеп, жоспарлы түрде келдік», – деді [7].

Сондай-ақ негізгі артықшылықтарды атап өткен жөн. Себебі, ауыл әкімдеріне сайлау тікелей сайлау жүйесі арқылы өтеді. Кез-келген Қазақстан Республикасының азаматы өзін ресми тіркелген саяси партия атынан немесе өзін-өзі ұсыну арқылы сайлауға түсе алады. 2021 жылы болған ауыл әкімдерінің сайлауы аясында ресми тіркелген партиялардың өкілдері сайлау науқанына түсіп жеңіске жетті. Оны төмендегідей кестеден көруге болады.

1-кесте. 2021 жылы өткен ауыл әкімдері сайлау нәтижелеріне жасалған мониторинг.

2021 жылдың ауыл әкімдері сайлау қорытындылары										
№	Аймақтар	сайлаушылардың келуі (%)	сайланған әкімдер	Политические партии						өзін-өзі ұсынғандар
				«Nur Otan» (AMANAT)	Ауыл» ХДПП	«Ақ жол» ДП	«ADAL» СП	ҚҰП	ЖСДП	
1	Астана қ.									
2	Алматы қ.									
3	Шымкент қ.									
4	Алматы облысы	66.5	71	57	3	0	0	0	0	11
5	Ақтөбе облысы	79	35	28	2	1	1	1	0	2
6	Атырау облысы	74.4	52	15	0	0	1	0	0	2
7	Ақмола облысы	75.5	95	74	1	2	1	3	0	14
8	Батыс Қазақстан облысы	81.4	31	22	1	0	0	0	1	7
9	Шығыс Қазақстан облысы	90.9	77	60	11	1	2	1	2	0
10	Абай облысы									
11	Жамбыл облысы	90.7	38	31	1	1	1	1	0	3

12	Қарағанды облысы	75.8	75	56	3	1	1	0	0	14
13	Ұлытау облысы									
14	Қостанай облысы	84.4	65	52	2	2	2	0	0	7
15	Қызылорда облысы	83.6	40	30	2	0	2	1	0	5
16	Маңғыстау облысы	82.4	10	8	0	0	1	0	0	1
17	Солтүстік Қазақстан облысы	87.1	71	55	3	2	1	3	0	7
18	Павлодар облысы	76.9	44	34	2	1	1	0	0	6
19	Түркістан облысы	77.1	60	47	18	3	5	2	2	89
20	Жетісу облысы									
	Жалпы қорытынды	79	764	569 74.5%	49 (6.4%)	14 (1.8%)	19 (2.5%)	12 (1.6%)	5 (0.7%)	168 (22%)

Мониторинг нәтижесіне бойынша сайлауға келіп дауыс берушілердің жалпы ел бойынша орташа келу көрсеткіші 79% құрады. ШҚО және Жамбыл облыстарында сайлаушылардың 90%-дың үстіндегі саяси белсенділік көрсетті. Сайлау нәтижелеріне тоқталатын болсақ, 764 әкім мандаттарын иеленген үміткерлердің 569 (74.5%) «Nur Otan» (Amanat) партиясынан сайланды. Одан кейінгі көрсеткіштерді «Ауыл» 49 (6.4%), «Ақ жол» 14 (1.8%), «ADAL» 19 (2.5%), ҚХП 5 (0.7%) көрсеткен болатын. Сонымен қатар өзін-өзі ұсынған кандидаттар саны 168 (22%) болды. Бұл ауылдық жерлердегі әлеуметтік топтардың мүдделерін ескеруге мүмкіндік берді.

Бұл елдегі басқарудың демократиялық принциптерін жүзеге асыратын тарихи қадам. Орталық Азия елдерінің ішінде Қазақстан бірінші болып ауыл әкімдерін сайлауға кірісті. Сондықтан ауыл әкімдерінің тікелей сайлауы жергілікті өзін-өзі басқару жүйесін жаңғыртудың мүлде жаңа кезеңін көрсететін аса маңызды оқиға болып табылады. Ауыл әкімдерін жалпыға бірдей, тең және төте сайлау құқығы негізінде жасырын дауыс беру арқылы сайлауды енгізу, сондай-ақ кандидаттарды саяси партиялар арқылы ұсыну және өзін-өзі ұсыну тәртібін енгізу заң жобасындағы жаңашылдық болып табылады. Ауыл әкімдерінің тікелей сайлауы азаматтардың конституциялық құқықтарын толық жүзеге асыруына белсенділік танытып, жергілікті атқарушы органдардың халықтың мұн-мұқтаждары мен мәселелерін түсінуін арттыруға, «халық үніне құлақ асатын мемлекет» тұжырымдамасын толық жүзеге асыруға мүмкіндік берді. Ауыл әкімдерінің тікелей сайлауын өткізуді президент Қасым-Жомарт Тоқаев 2020 жылы 1 қыркүйекте Қазақстан халқына жолдауында ұсынды [8].

Дүниежүзілік тәжірибе жергілікті өзін-өзі басқарудың объективті және

субъективті факторлардың әсерінен тарихи қалыптасқан әр алуан түрлері мен нысандары бар екенін көрсетеді. Жергілікті өзін-өзі басқарудың нысандары мен әдістерінің эволюциясы азаматтық қоғамның қалыптасуы мен дамуы бағытында жүзеге асады. Осыған байланысты бұл елдердегі жергілікті өзін-өзі басқару үлгілерінің қолданыстағы түрлері жергілікті дәстүрлерге, мәдениетке, халықтың менталитетіне, елдің экономикалық даму деңгейіне және басқа да жағдайларға барынша толық бейімделген.

Қазақстан Республикасындағы мемлекеттік құрылыстың жалпы стратегиясын әзірлеу кезінде шет мемлекеттердегі жергілікті өзін-өзі басқаруды даму тәжірибесі сыни тұрғыдан ұғынылуы, қазақстандық болмыстарға, ұлттық дәстүрлер мен мәдениетке бейімделуі және ескерілуі қажет [9]. Жергілікті өзін-өзі басқару қазақстандық мемлекеттіліктің қалыптасуы мен дамуында маңызды рөл атқарады. Бұл «Қазақстан – 2050» еліміздің ұзақ мерзімді даму стратегиясында, Қазақстанның егеменді мемлекет ретінде даму перспективаларына қатысты басқа да бағдарламалық құжаттарда ерекше атап өтілген [10].

2-кесте. Ауыл әкімдерінің сайлауына байланысты фокус-топтармен зерттеу.

№	Ауыл	Сұрақ	Корреспондент
1	Монтай-тас ауылы	2021 жылдан бастап мемлекет басшысының қаулысымен енгізілген сайлау арқылы сайланған ауыл әкіміне, өздеріңіз сайлауап алған ауыл әкімдеріне қандай баға берер едіңіз?	Жаңа сайланған әкім жас бала, көңілімізден шығады. Ауыл болып көзі ашық, көкірегі ояу азаматты сайлап алғанымызға қуаныштымын. Көптеген жұмыстар атқарылып жатыр. Әкімізді ауылымыздың бәрі таниды. Халықтың мұң мұқтажын біледі. Жалпы ауылымызда проблема баршылық. Су, жарық және газ мәселесі өзекті мәселе. Аталған мәселе бойынша облыс деңгейінде және министрліктің өкілдеріне айттық. Келесі мәселе ол тратуар. Барлық ауыл тратуармен қамтамасыз етілмесе де, жұмыстар жасалып жатқанын атап өту керек.
2			Негізі көптеген барлық ауыл әкімдерін танымын десем болады. Сол ауылдың халқымен жүздесіп тұрамын. Қай әкімнің қалай жұмыс жасап жүргенін білемін. Негізінде асып бара жатқан ешнарсе жоқ. Барлығы өз деңгейлерінде жұмыстарын жасауда. Біздің әкімнің бір ерекшелігі, артықшылығы деп ауылды таза ұстауында деп айтар едім. Басқа ауылмен салыстырғанда біздің ауылдың кейпі бір қалаға ұқсап кеткендей дер едім.

3	Хантағы ауылы	2021 жылдан бастап мемлекет басшысының қаулысымен енгізілген сайлау арқылы сайланған ауыл әкіміне, өздеріңіз сайлауап алған ауыл әкімдеріне қандай баға берер едіңіз?	Жаңа әкімнің келгеніне 5 ай болды. 5 ай ішінде әлі толық баға бере алмаймыз. Әкім ауылдың баласы. Жұмысында прогресс бар. Жасап жатқан, бастап жатқан жұмысы көңілімнен шығады. Сайлауалды үгіт насихат жұмыстарында ауылдың проблемасын айттық. Бізді, толғандыратын су мәселесі. Су тіршілік көзі. Су тапшылығының кесірінен ауылда егін шықпай, жазда тез құрап кетіп жатыр. Қазіргі уақытта осы мәселені облыс әкімінің деңгейіне дейін жеткізген болатынбыз.
4	Ақдала ауылы	2021 жылдан бастап мемлекет басшысының қаулысымен енгізілген сайлау арқылы сайланған ауыл әкіміне, өздеріңіз сайлауап алған ауыл әкімдеріне қандай баға берер едіңіз?	Жоғарыда атап өткендей ауыл әкімі сайланғанына 2 ай болды. Аталған барлық проблемалардан хабардар. Халықпен кездесіп тұрады. Ауылды алаңдатқан мәселе сол ауыз су мен жер мәселесі. Кейбір егістікке деген жерлерде су жоқ. Егін егу жағы сол жағынан қиындайды. Аталған мәселені ауыл әкіміне жеткіздік. Ауыл әкімі болашақта әрбір отбасыға, яғни әрбір үйге 1 гектар көлемінде егістік жерін беретінін айтып өтті. Жоғарыдағы жер мәселесі халық үшін өзекті. Сол үшін игерілмей жатқан жерлерді қайтару үшін ауыл тұрғындары прокуратураға және басқа да құзырлы органдарға хат жазып, кездесу өткіздік.
5			Ең бірінші болашақ ауыл әкімі осы ауылдан туып өскен, осы ауылдың кем тұстарын білетін болғаны дұрыс. Себебі ол осы ауылда өскеннен кейін жанашыр болып өседі, өз ауылып білетін болатын. Тума туыс, ағайындары осы ауылдан болғаннан кейін әкім үшін жемқорлыққа бару, үлкен қылмыс болып көрінетін болады. Сол үшін ауыл әкімі сол ауылдың тұрғыны болу керек деп ойлаймын.
6	Төртгүл ауылы	2021 жылдан бастап мемлекет басшысының қаулысымен енгізілген сайлау арқылы сайланған ауыл әкіміне, өздеріңіз сайлауап алған ауыл әкімдеріне қандай баға берер едіңіз?	Жаңа әкім ұнайды. Көптеген жұмыстар атқарылуда. Баға беретіндей 3 жыл жұмыс жасамады ғой. Алғашқы жылын өте жақсы бастады. Айталық ауылда орталық деген 8 көше болса, сол 8 көшенің 6-ауына жарықтандырып, жолға асфальт салып берді. Жаңа мектеп, жаңа балабақша құрылысы жасалуда. Халықтың жағдайы жаман емес, ауылдың көбісі мақта, егін егіп күндерін көреді. Жұмыс жасаудың реті бар. Облысқа біздің бұйымтайларымыз жетіп тұрады.
7			Сайлауалды бағдарламасы ауылды көркейту, ауылшаруашылығын дамыту, экономикалық әлеуметтік даму жағын реттеу. Басында жас деп бағдарламасына аса сенбеп едік, кейін 24 жыл ауыл әкімшілігінде хатшы қызметін ақарғанын біліп, одан кейін алғашқы жұмыстарын көріп, халық батасын беруде. Жарықтандыру, газдандыру, ауыз су мәселесі, алғашқы медициналық көмек беру орындарын ашуда. Сайлауалды бағдарламасын іс жүзінде көрсетіп жатыр.

2022 жылдың басында ауыл әкімдерінің тікелей сайлауы өтті.

Қазақстанның 14 облысында сайлау учаскелерінде қазақстандықтар төрт жылдық мерзімдері аяқталған әкімдерді (аудандық маңызы бар қалалар, ауылдар, қалалар және ауылдық округтер) сайлады. Сайлауға Қазақстан Республикасының 52 аудандық маңызы бар қала, ауыл, кент, ауылдық округ қатысты. Кандидаттардың ең көп саны өзін-өзі ұсынғандар болды: 165 кандидаттың ішінде 118-і болды. Ер азаматтар саны – 140, әйелдер – 25. Кандидаттардың орташа жасы – 40 жас. Үміткерлердің көпшілігі мұндай қызметке алғаш рет сайланды [11].

3-кесте. 2022 жылы өткен ауыл әкімдері сайлау нәтижелерінің мониторингі.

Облыс атауы	Аманат партиясы	«Ақ Жол» ДПК	Өзін-өзі ұсынушылар	Сайлаушылардың келуі (%)
Ақмола облысы	4	-	7	80,4%
Ақтөбе облысы	2	-	1	-
Атырау	2	-	-	
Алматы облысы	-	-	3	59 %
ШҚО	1	-	-	77,3 %
Жамбыл облысы	1	-	1	66,3 %
БҚО	-	-	4	73,05 %
Қарағанды облысы	9	-	-	57 %
Қостанай облысы	2	-	2	62 %
Қызылорда облысы	1	-	-	82,1 %
Маңғыстау облысы	-	1	-	61,7 %
Павлодар облысы	-	-	1	71 %
СҚО	9	1	4	87,1%
Түркістан облысы	2	-	-	67,5 %

2022 жылғы ауыл әкімдер сайлауына Қарағанды, Алматы, Маңғыстау және Қостанай облыстарында сайлаушылардың қатысуы 70 пайыздан төмен. Ал Солтүстік Қазақстан, Қызылорда және Ақмола облыстарында сайлаушылардың қатысуы 82-87 пайыздан асты.

Сайланған 52 әкімнің 33-і «Аманат» партиясынан және 2 әкім «Ақ жол» партиясынан ұсынылған, қалған 17-сі өзін-өзі ұсынған. Әкімдердің гендерлік тиістілігі: 42 ер, 10 әйел. Сайланған әкімдердің жартысынан көбі мемлекеттік қызметшілер. 52 әкімнің 17-сі өз ауылдық округінде қайта сайланды, қалған 35-і алғаш рет сайланды. Қазақстанда ең жас үміткер 27 жаста (ер адам, мемлекеттік қызметкер), ал ең үлкен үміткер 62 жаста Қызылорда облысының тұрғыны.

Қорытынды

Қазақстан Республикасындағы жергілікті мемлекеттік басқарудың қазіргі жүйесі жергілікті мемлекеттік басқару мен өзін-өзі басқару жүйелерінің жақындасу принциптерімен құрылған. Сонымен бірге, жергілікті өзін-өзі басқаруды халық тікелей және жергілікті өзін-өзі басқару органдары арқылы жүзеге асырады, бұл қоғамдағы билікті жүзеге асырудың негізгі принципі болып табылады.

Бұл тұрғыдан жергілікті өзін-өзі басқаруда саяси жаңғырудың жаңа кезеңі ол – ауыл әкімдерінің сайлауы болып табылады.

Сондықтан, жоғарыда аталған ой мен тұжырымдардың маңыздылығын ескере отырып, мемлекет басшысының бастамасымен енгізілген ауыл әкімдерінің сайлауы бірден-бір демократиялық көзқарасты көздеп отыр.

Жоғарыда жүргізілген зерттеулер аясында ауыл әкімдері сайлауының тиімділігін ауыл тұрғындары растап отыр. Хантағы ауылының корреспонденті өз ойын ашық жеткізді. Ол «Сайлауға түскен үміткердің сол аталмыш ауыл тұрғыны екендігін және ауылда тұрғындардың арасында беделі бар екендігін растап, барша ауыл тұрғындарының бір ауыздан қолдап, дауыс бердік», - деп атап өтті.

Осындай ой-пікірлердің көп айтылуы аталмыш сайлау жүйесінің дұрыстығын және тиімділігін көрсетеді.

Дәл осындай тұжырым бірінші кесте бойынша да айтуға болады. Кесте аясында ауыл әкімдері сайлауының тек бір ғана партияның емес, барлық партия өкілдерінің жеңіске жетіп әкім болып жатқандығын көруге болады. Сондай-ақ, өзін-өзі ұсыну арқылы да сайлауда жеңімпаз болып отырған адамдарды көреміз.

Жергілікті өзін-өзі басқаруда ауыл әкімдерінің сайлауы бірден – бір қоғаммен кері байланыстың ашық әдісі деп айтуға болады. Ауыл әкімдерінің сайлауы арқылы жергілікті өзін-өзі басқару жүйесі дамып, өз нәтижесін беріп келеді.

Мақалада көрсетілген ой-тұжырымдар өте маңызды, өйткені ол билік өкілдері мен халықтың саяси сайлауға, өзін-өзі басқару органдары өкілдерінің сайлауына деген көзқарасын ашып көрсетеді. Бұл ел үшін қажетті саясатты дұрыс құруға мүмкіндік береді.

Зерттеуді қаржыландыру көзі
Бұл зерттеуді Қазақстан Республикасы Ғылым және жоғары білім министрлігінің Ғылым комитеті қаржыландырды (№ AP15473291 гранты).

ӘДЕБИЕТТЕР:

1. Қазақстан Республикасындағы жергілікті мемлекеттік басқару және өзін – өзі басқару туралы заңы. Әділет порталы. 23.01.2001 ж. // URL:https://adilet.zan.kz/kaz/docs/Z010000148_ (қаралған күні: 12.11.2022)
2. Қазақстан Республикасындағы жергілікті өзін – өзі басқаруды дамыту тұжырымдамасын бекіту туралы. Әділет порталы. 28.11.2012 ж. // URL:<https://adilet.zan.kz/kaz/docs/U1200000438> (қаралған күні: 12.11.2022)
3. Мемлекет басшысы Қасым – Жомарт Тоқаевтың Қазақстан халқына Жолдауы. Қазақстан Республикасы Президентінің ресми сайты. 01.09.2020ж. // URL:https://www.akorda.kz/kz/addresses/addresses_of_president/memleket-basshysy-kasym-zhomart-tokaevty-n-kazakstan-halkyna-zholdauy-2020-zhylgy-1-kyrkuiek (қаралған күні: 14.12.2022)
4. Ауылдық округ әкімдерін сайлау тәртібі мен ережесі. Жетісай аудандық әкімінің аппараты. 12.07.2021 ж. // URL:<https://www.gov.kz/memleket/entities/turkestan.zhetisai/press/news/details/230638?lang=ru> (қаралған күні: 13.12.2022)
5. Сайлау – 2021: ауыл әкімін сайлауды ұйымдастыру, кандидаттарды тәркеу және өту барысы. 2050 аналитикалық – шолу порталы. 02.07.2021 ж. // URL:<https://strategy2050.kz/news/saylau-2021-auyl-kimin-saylaudy-uymdastyru-kandidattardy-tirkeu-zh-ne-tu-barysy/> (қаралған күні: 25.12.2022)
6. Ауылдық округ әкімдерін сайлау тәртібі мен ережесі. Жетісай аудандық әкімінің аппараты. 12.07.2021 ж. // URL:<https://www.gov.kz/memleket/entities/turkestan.zhetisai/press/news/details/230638?lang=ru> (қаралған күні: 26.12.2022)
7. Қасым – Жомарт Тоқаев ауыл әкімдерінің сайлау мәселелері жөнінде кеңес өткізді. Қазақстан Республикасы Президентінің ресми сайты. 23.08.2021 ж. // URL:<https://www.akorda.kz/kz/kasym-zhomart-tokaev-auyl-akimderin-saylau-maseleleri-zhoninde-kenes-otkizdi-2355013> (қаралған күні: 30.12.2022)
8. "Қазақстан Республикасының кейбір заңнамалық актілеріне аудандық қалалық және ауылдық билік деңгейлерінің дербестігі мен жауапкершілігін кеңейту мәселелері бойынша өзгерістер мен толықтырулар енгізу туралы" Қазақстан Республикасы Заңының жобасы туралы. Әділет порталы. 30.09.2020 ж. // URL:<https://adilet.zan.kz/kaz/docs/P2000000619> (қаралған күні: 28.12.2022)
9. Ауыл әкімдерін сайлау: саяси жаңғырудың жаңа кезеңі. «Айқын ақпарат» 27.07.2021. // URL:<https://aikyn.kz/153092/auyl-ekimderin-saylau-sayasi-zhangyru-dyn-zhana-kezen/> (қаралған күні: 28.12.2022)

REFERENCES:

1. Qazaqstan Respublikasyndagy jergiliktimemlekettik basqary jane ozin – ozi basqary tyraly zany [The law on local government and self – government in the Republic of Kazakhstan] URL:https://adilet.zan.kz/kaz/docs/Z010000148_ (accessed: 12.11.2022)
2. Qazaqstan Respyblıkasyndaǵy jergilikty ozin – ozi basqarydy damyty tujyrymdamasyn bekiyu tyraly [On approval of the concept of development of local self – government in the Republic of Kazakhstan]. Portal of Justice. 28.11.2012 URL:<https://adilet.zan.kz/kaz/docs/U1200000438> (accessed: 12.11.2022)
3. Memleket basshysy Qasym – Jomart Toqaevty-n Qazaqstan halqyna Joldauy [Address of the head of state Kassym – Jomart Tokayev to the people of Kazakhstan]. 01.09.2020 URL:https://www.akorda.kz/kz/addresses/addresses_of_president/memleket-basshysy-kasym-zhomart-tokaevty-n-kazakstan-halkyna-zholdauy-2020-zhylgy-1-kyrkuiek (accessed: 14.12.2022)
4. Auylidyq okryg akimderin sailay tartibi men erejesi. Jetisai aydandyq akiminin apparaty [Procedure and rules for the election of Akims of rural districts] 12.07.2021. URL:<https://www.gov.kz/memleket/entities/turkestan.zhetisai/press/news/details/230638?lang=ru> (accessed: 13.12.2022)

-
5. Saylay – 2021: ayyl akimin saylaydy uymdastyry, kandidattardy tarkey jane oty barysy. [Elections-2021: Organization of the election of the mayor of the village, confiscation and passage of candidates] URL:<https://strategy2050.kz/news/saylau-2021-auyl-kimin-saylaudy-yymdastyru-kandidattardy-tirkeu-zh-ne-tu-barysy/> (accessed: 02.07.2022)
  6. Auyldyq okryg akimderin saylay tartibi men erejesi. Jetisai aydandyq akiminin apparaty P[rocedure and rules for the election of Akims of rural districts]. 12.07.2021 URL:<https://www.gov.kz/memleket/entities/turkestan.zhetisai/press/news/details/230638?lang=ru> (accessed: 26.12.2022)
  7. Qasym – Jomart Toqaeв ayyl akimderinin saylay maseleleri joninde kenes otkizdi. [Kassym – Jomart Tokayev held a meeting on the election of rural mayors]. 23.08.2021 URL:<https://www.akorda.kz/kz/kasym-zhomart-tokaev-auyl-akimderin-saylau-maseleleri-zhoninde-kenes-otkizdi-2355013> (accessed: 30.12.2022)
  8. "Qazaqstan Respyblikasynyn kelbir zannamalyq aktilerine aydandyq, qalalyq jane aylydyq bilik dengerinin derbestigi men jayapkershiligin keneity maseleleri boynsha ozgerister men tolyqtyrylar engizy tyraly" Qazaqstan Respyblikasy Zanyнын jobasy tyraly [On the draft law of the Republic of Kazakhstan on introducing amendments and additions to some legislative acts of the Republic of Kazakhstan on expanding the autonomy and responsibility of district, city and rural levels of government"]. 30.09.2020 URL:<https://adilet.zan.kz/kaz/docs/P2000000619> (accessed: 28.12.2022)
  9. Auyl akimderin saylay: saiası jangyrydyn jana kezen [Election of rural mayors: a new stage of political modernization]. 27.07.2021. URL:<https://aikyn.kz/153092/auyl-ekimderin-saylau-sayasi-zhangyrydyn-zhana-kezen/> (accessed: 28.12.2022)

Жомарт Симтиков

*Абай атындағы Қазақ Ұлттық педагогикалық
университеті, саяси ғылымдарының докторы
(Алматы, Қазақстан)
zhomart-67@mail.ru*

КӨШІ-ҚОН ПРОЦЕСТЕРІНІҢ ТІЛ ЖАҒДАЙЫНЫҢ ӨЗГЕРУІНЕ ӘСЕРІ

Аңдатпа. Мақала көші-қон процестерінің салдарынан туындаған мемлекеттік тіл саясатының даму траекториясын талдауға арналған. Тәуелсіздіктің бастапқы кезеңінде Қазақстан Республикасында көші-қонның әсерінен орын алған мемлекеттік тіл саясатының даму динамикасымен қатар тіл саласындағы ауыз толтырып айтарлықтай өзгерістерге орай еліміздегі этносаралық қатынастардың жай-күйі қарастырылады. Сонымен қатар, мемлекеттік тіл саясатының өзгеруіне ықпал ететін әлеуметтік-экономикалық және әлеуметтік-мәдени факторлар айқындалады. Республика халқының этникалық құрамының ерекшеліктерін ескере отырып, еліміздегі тілдік ахуалдың дамуындағы қазақ және орыс тілдерінің қоғамдық ортадағы ұстанымдары көрсетіледі.

Түйін сөздер: *көші-қон саясаты, дезинтеграция, ұлттық бірлік, ұлтаралық келісім, этникалық тілдер, этносаралық қатынастар, репатриация, «қандас», сыртқы көші-қон.*

Жомарт Симтиков ВЛИЯНИЕ МИГРАЦИОННЫХ ПРОЦЕССОВ НА ИЗМЕНЕНИЕ ЯЗЫКОВОЙ СИТУАЦИИ

Аннотация. Статья посвящена анализу траектории развития государственной языковой политики, обусловленной миграционными процессами. Рассмотрена динамика развития языковой политики, отразившаяся на влиянии миграции в первые годы независимости Казахстана, состояние межэтнических отношений в республике в связи с изменениями в языковой сфере. Определены социально-экономические и социокультурные факторы, способствующие изменению языковой политики Казахстана. С учетом особенностей этнического состава населения Казахстана положение казахского и русского языков в общественной среде находит отражение в развитии языковой ситуации в стране.

Ключевые слова: *миграционная политика, дезинтеграция, национальное единство, межнациональное согласие, этнические языки, межэтнические отношения, репатриация, «қандас», внешняя миграция.*

Zomart Simtikov

THE IMPACT OF MIGRATION PROCESSES ON CHANGES IN THE LANGUAGE SITUATION

Abstract. The article is devoted to the analysis of the development trajectory of the state language policy caused by migration processes. The development dynamics of the language policy reflected in the influence of migration in the first years of independence in Kazakhstan, the state of inter-ethnic relations in the republic due to the changes in the language field are considered. Socio-economic and socio-cultural factors contributing to changes in the language policy of Kazakhstan are defined. Taking into account the peculiarities of the ethnic composition of the population of Kazakhstan, the position of the Kazakh and Russian languages in the public environment is reflected in the development of the language situation in the country.

Key words: *migration policy, disintegration, national unity, inter-ethnic harmony, ethnic languages, inter-ethnic relations, repatriation, "consanguineous", external migration.*

Кіріспе

Қазіргі әлемде бір тілдің толықтай дерлік үстемдігін Жапонияда және басым тілдің болмауын Швейцария мысалынан байқауға болады. Әлемде осындай салыстырмалы түрдегі қарама-қайшы жағдайлар өте сирек кездеседі. Сонымен қатар, басқа тілге қарағанда көбінесе өз функциялары бойынша басым болатын бір тіл және көптеген азшылық тілдер бар мемлекеттер жетерлік. Бүгінгі таңда кездесетін Еуропа мен Америкадағы сондай-ақ, Азия мен Солтүстік Африканың бірнеше елдеріндегі халықтың көпшілігінің басым тілі болып табылатынын жоққа шығаруға болмайды. Бірақ, бұл этникалық топтардың ішіндегі ең көпшілігі емес (мысалы: Индонезия) тілі болуы мүмкін және әдетте ешкімге туған немесе ана тілі болмауы мүмкін (мысалы: бірқатар Африка елдерінде ағылшын немесе француз тілдері).

Мұндай тілдердің мәртебесі заңмен белгіленсе, ол мемлекеттік тіл болып табылады. Дегенмен, белгілі бір тілдің үстемдігі заңмен бекітілмеуі де әбден мүмкін. Мысалы, Ұлыбританиядағы және АҚШ-тың көптеген штаттарында ағылшын тілі сияқты бұл оның нақты жұмыс істеуіне әсер етпейді.

Аз ұлттар тілдерінің мәртебесі өте күрделі процесс және әртүрлі болып кездеседі. Әрі ол мемлекеттерде қабылданған ұлттық тіл саясатымен айқындалып отырады. Көптеген жағдайда мемлекет өзара түсіністіктің қажеттілігін қолдайтын, немесе іс жүзінде мемлекеттегі үстем тілдің рөлін ынталандыратын күш ретінде әрекет етеді. Мұндай саясат әсіресе қатал түрде XIX ғасырда және XX ғасырдың бірінші жартысындағы индустрияландыру мен нарықты дамыту кезеңінде Батыс Еуропа, АҚШ және Канадада көрініс тапты. Әлемдік тәжірибеде тілдерді дамытуың

мемлекеттік саясаттағы ерекшеліктерін ешкім жоққа шығармайды. «Экономикалық айналым қажеттіліктерінің өзі белгілі бір елдің, оның қайсысы сауда қатынастарының мүддесі үшін көпшілік үшін тиімді тіл екенін білуді анықтайды» [1]. Мұндай тілге мемлекет тарапынан қолдау көрсетіледі. Саясаттың осындай қатал түрде жүргізілуіне әртүрлі жолдармен қол жеткізуге болады. Сонымен қатар, оның жалпы даму дәрежесі деңгейіне де, демократиялық тұрғыдағы үлесіне де сәйкес келе бермейді.

Мәселенің зерттелу деңгейі

Демографиялық және көші-қон процестері және осыған байланысты республика халқының этникалық құрамындағы өзгерістер туралы тәуелсіздіктің бас кезіндегі деректерді А.Н. Алексеевко, Н.В. Алексеевко, М.Х. Асылбеков, С.Е. Жүсіпов, А.Т. Забирова, В.В. Козина, Н.И. Мұстафаев, Е.Ю. Садовская, М.Б. Тәгімов және басқалардың еңбектерінен байқауға болады [2]. Сонымен қатар, бұл еңбектерде тақырып аясындағы Қазақстандағы тілдік ахуал мен оның тәуелсіздік кезеңіндегі динамикасына арналған көлемді тарихнамалық шолу жасалған. Қазақстандық авторлар республиканың әртүрлі аймақтарындағы тілдік ахуалдың қалыптасу ерекшеліктеріне басымдық береді. Зерттеушілер О.Б. Алтынбекова, М.М. Аренов, Г.И. Исимбаева, С.Қ. Калмыков, Ж.С. Смағұлова, Е.Д. Сүлейменова, т.б. [3]. Жоғарыда аталған авторлар Қазақстанда тұратын түрлі этностар арасындағы қарым-қатынасты дамытуға тіл саясатының әсерін көрсетіп беруге тырысады.

Ал жалпы көші-қон үрдістерін түсініп-талдау барысында шетелдік ғалымдардың еңбектері, М.Тодароның (неоклассикалық экономикалық теориясы), Старк пен Э.Тейлордың (миграцияның жаңа экономикалық теориясы), М.Пиордың (қос еңбек нарығы теориясы) және А.Паллонидің (миграциялық желілер теориясы), Д. Массейдің («көші-қон тізбегі» теориясын) В.Бенингтің экономикалық көші-қон классификацияларын атап өткен жөн [4].

Зерттеу әдістері

Зерттеудің әдіснамасы мен терминологиялық аппараты саясаттану, этносаясаттану және әлеуметтану саласындағы классикалық және заманауи теориялар мен концепцияларға негізделген. Көпұлтты мемлекеттердегі этникалық процестердегі тілдің дамуы олардың тарихи, саяси, этномәдени, әлеуметтік-экономикалық ерекшеліктері тұрғысынан қарастырылады.

Зерттеудің пәнаралық сипатын ескере отырып және тарихшылдық, саяси-тұтастық пен объективтілік принциптеріне сүйене отырып, бұл жұмыста жалпы ғылыми әдістер де (жүйелік, құрылымдық-функционалдық, салыстырмалы зерттеулер, жалпылау) және арнайы — салыстырмалы тарихи, саясаттанулық талдау, статистикалық талдау — пайдаланылды.

Талқылау

Қазақстан Республикасындағы тіл саясаты әсіресе мамандар тарапынан ерекше назар аударуды қажет етеді. Қазақстанның тәуелсіз дамуы кезіндегі тіл саласындағы жағдай республикадағы этносаралық қатынастардың жай-күйіне, сондай-ақ көші-қон процестерінің сипаты мен динамикасына әсер ететін маңызды фактор болып қала береді. Қазақстан халқының этникалық құрамының ерекшеліктерін ескере отырып, еліміздегі тілдік ахуалдың дамуында еліміздің екі негізгі тілі – қазақ және орыс тілдерінің қоғамдық ортадағы ұстанымдары шешуші рөл атқарды.

Тәуелсіздіктің бастауындағы ыдырау, яғни дезинтеграция процестерінің пайда болуы мен дамуы кезеңінде этникалық ұлттық сананың өсуі жағдайында Қазақстанда орыс тілінің ұстанымдарының алғашқы әлсіреуі орын алды.

Қазақ КСР-нің 1978 жылғы Конституциясына сәйкес Кеңес Одағының барлық азаматтарына «өз ана тілін және КСРО-ның басқа халықтарының тілдерін қолдануға», өз ана тілдерінде оқуға, сот ісін жүргізуге және заң шығару қызметін орыс тілінде де, қазақ тілінде де жүргізуге тең құқықтар берілгендігі айтылған [5].

1989 жылы қабылданған «Қазақ ССР-індегі тіл туралы» заңда да қазақ тіліне «мемлекеттік» тіл мәртебесі берілсе, орыс тілі «ұлтаралық қатынас тілі» болып танылды [6]. Орыс тілінің «ұлтаралық қатынас тілі» мәртебесі 1993 жылы қабылданған Қазақстан Республикасының бірінші Конституциясында да бекітілді. Тілдердің құқықтық жағдайындағы түзетулер Қазақстан Республикасының 1995 жылғы 30 тамыздағы Конституциясында көрсетілген. Қазақстан Республикасының Негізгі Заңының 7-бабында қазақ тіліне мемлекеттік тіл мәртебесі берілсе, орыс тілі «ресми тіл» болып белгіленді, яғни ол мемлекеттік ұйымдарда және жергілікті өзін-өзі басқару органдарында қазақ тілімен бір деңгейде қолданылады дегенді білдірді [7].

Қазақстандағы тілдік жағдайдың динамикасын талдай келе тәуелсіздіктің алғашқы жылдарындағы жаппай көші-қон кезеңінде қазақ-орыс қостілділігі ең аз дәрежеде дамыды, өйткені қазақтардың абсолютті көпшілігі орыс тілін білсе, орыстардың қазақ тілін білу деңгейі төмен деңгейде қалды.

Қазақстан аумағында мекен еткен орыстардың Ресейге, немістердің Германияға көшу сияқты репатриация процессі, яғни өз атамекенеріне қайтуы Қазақстанның тіл саясатының өзгеруіне өзіндік ықпалы болды. Орыс тілі Қазақстанның славян қауымы үшін ғана емес, сонымен бірге елде тұратын көптеген диаспоралар өкілдері үшін де негізгі коммуникация құралы болып қала берді.

Демек, қазақ қоғамының көптілді болуымен бірге қазақ қоғамы өмірінің барлық дерлік салаларында ұлтаралық қатынасты жүзеге асыруда орыс тілінің маңызы зор болды. Бұл үрдістен Қазақстанның оңтүстік облыстарының тұрғындары ғана ерекшеленді. Шымкент және Жамбыл

облыстарында ықшамдалып тұратын өзбектер мен тәжіктердің өз ұлттық тілінде қазақ, тіпті орыс тілдерінен де көбірек сөйлейтін этностарының ықпалымен ерекше әлеуметтік-мәдени құрылым қалыптасты. Тәжік, өзбектердің Қазақстанның оңтүстік облыстарына қоныс аударуына байланысты орыс тілін білмейтін Қазақстан азаматтарының саны артты. 1999 жылғы халық санағы кезінде Қазақстан аумағында тұратын тәжіктердің 35,8% және өзбектердің 59,2% ғана орыс тілінде еркін сөйлесе алды [8, 26 б.].

Осындай күрделі көші-қон жағдайы көші-қон саясаты саласында жаңа мемлекеттік стратегияны қалыптастыру қажеттігіне себепші болды. Нәтижесінде Қазақстанда отандастардың тарихи отанына оралу бағдарламасы іске қосылды. Көші-қон әлеуетін зерделеуді және қазақ диаспорасының репатриациясына көмек көрсететін – «Отандастар» қоры құрылды. Сондай-ақ, Президент Қ.К. Тоқаев көші-қон заңнамасын қайта қарау қажеттігін белгілеп «оралман» терминін «қандас» терминіне ауыстырды. Ол көші-қон туралы заңнамаларына түзетулерден көрініс тапты.

Еліміздің саяси басшылығы бұған қазақ тілін, мәдениетін, дәстүрлерін қайта өркендетіп, кеңес дәуірінен алшақтаудың мүмкіндігі ретінде қарады. Репатрианттар ішінара қазақ мемлекеттілігін заңды деп тану және этникалық бірегейлікті ілгерілетудің құралы болып табылды.

Кейіннен негізінен орыс қауымдастығы ұсынатын еуропалық халықтар үшін анағұрлым қолайлы тілдік ортаның құрылуы, этносаралық саладағы қарым-қатынастарды үйлестірудің жаңа құралдарының пайда болуы, сондай-ақ Қазақстандағы әлеуметтік-экономикалық жағдайдың тұрақталуы – бұл шаралардың барлығы бірлесе келе орыс және орыстілді халықтардың көші-қон белсенділігін айтарлықтай төмендетуге мүмкіндік жасады.

Сонымен, Қазақстандағы орыс халқының күрт азаюына қарамастан (1989 және 1999 жылдардағы халық санағы арасында 1,6 млн. адамға азайған) [8, 8 б.] . 1999 жылы Қазақстан халқының 84,75% орыс тілінде сөйледі. Тек орыс тілін ана тілі деп санайтындардың саны ғана азайды. Оның үстіне қазақтардың 75% (негізінен қала тұрғындары), эзирбайжандардың 86%, армяндардың 97,5%, белорустардың 99,4%, кәрістердің 97,7%, түріктердің 75,9%, немістердің 99,3% және т.б. орыс тілінде сөйлеген [8, 8 б.]. Сонымен қатар, мемлекеттік қазақ тілінде 1999 жылғы халық санағы бойынша орыстардың 14,9%, немістердің 15,4%, белорустар 9,9%, корейлердің 28,8%, т.б. сөйледі. Қазақтардың 84,4 пайызы өз ұлтының тілінде сөйледі. Қазақ тілін білудің ең жоғары деңгейі қырғыздарға (88,8%), өзбектерге (80%), эзирбайжандарға (63,4%), күрдтерге (61,2%) тән болды [8, 26 б.].

Сөйтіп, қазақтар кіретін түркі тілдес халықтардың өкілдері мемлекеттік тілді мейлінше жақсы меңгергенін көрсетеді.

Дегенмен, мемлекеттік тілдің беделінің өсуіне кері әсер ететін этникалық тұрғыдан алғандағы қазақтардың өз ішіндегі тіл мамандарының

арасында орын алатын сауатсыздық мәселесі баспасөз ақпараттық құралдарында жиі кездесіп тұрады. Бұл шындығында үлкен проблемалық мәселе. Сондықтанда басқа ұлт өкілдеріне үлгі боларлықтай бұл мемлекет тарпынан өзекті мәселе ретінде күн тәртібінен түспеуі қажет. Осыған орай, мемлекет қалыптастырушы ұлттың тіл саясатына тікелей ықпал ете алатын арнайы ұстаз (педагог) мамандар даярлайтын колледждерде және жоғары оқу орындарындағы оқу бағдарламаларына баса көңіл аударылу керек.

Қазақстандағы тұратын этностардың ана тілдерін білу дәрежесі үлкен қызығушылық тудырады. Бірқатар этникалық топтар (поляктар, белорустар, украиндар, немістер, корейлер) ана тілдерін мүлдем білмеді немесе төменгі деңгейде білді. Осындай этникалық топтардың ішінде орыстың біртүлділігі (русский монолингвизм) кең тарады. 1990 жылдардағы Қазақстаннан осындай этнос өкілдерінің қоныс аударуы елдегі орыс тілінде сөйлейтіндердің санын одан әрі қысқартты.

Өзбектер, ұйғырлар, түріктер, күрдтер, шешендер, тәжіктер өздерінің этникалық тілдерін барынша сақтап қалды. Зерттеуші О.Б. Алтынбекова бұл этникалық топтарды ұлттық-қазақ-орыс тілді ортаға жатқызады. Қазақ тілін нашар меңгергендіктен, ұлттық орыс көптілділігі аясында өмір сүретін армяндар мен ингуштар ерекшеленді [9].

Тіл саласындағы бұл жағдай қазақ зиялыларының бір бөлігінің сынына ұшырады. Олар мемлекеттік тіл орыс тіліне қарағанда қолайсыз жағдайда деп есептейді. Бұл ретте Қазақстанның өзінде де, Ресейде де орналасқан кейбір қоғамдық ұйымдар орыстілділер кеңістігінің тарылып қауіптілік мүмкіндігін көрді. Сондықтан да Қазақстан басшылығы тіл саласындағы саясатты жүзеге асыру кезінде орыс тілін халықаралық коммуникациялар, іскерлік, білім беру және кәсіби өсу құралы ретінде сақтауға, сондай-ақ тілдер кеңістігін кезең-кезеңмен кеңейтуге бағытталған барынша теңгерімді тәсілдерді ұстануға ұмтыла отырып, қазақ тілінің қолдану аясын кеңейте және ұстанымын нығайтуға еңбектенді.

Қорытынды

Қазақстан Республикасында тіл мәселесінің мемлекеттік саясаттағы аса нәзіктігін ескере отыртып оны тек эволюциялық жолмен ғана шешу керек деп есептейміз. Бүгінгі күнге дейін көп жағдайда ел билігі Қазақстанда тұратын этностар арасындағы мүдделер тепе-теңдігін сақтай білуінің арқасында оң нәтижеге қол жеткізді деуге негіз бар. Атап айтқанда, мәселен, мемлекеттік тілдің тұғырын ілгерілету бойынша іс-шаралар аясында оны білмейтін азаматтарды кемсітуге жол бермеу жұмыстары белсенді жүргізілді.

Осыған орай, болашақта ең алдымен, барлық деңгейдегі оқу орындарында қазақ тілін оқыту сапасын көтеру маңызды. Ол үшін қазақ тілі пәнінен ұстаздар даярлайтын арнайы колледждер мен жоғары оқу орындарында мамандарды сауатты дайындауды қамтамасыз ету

қажет. Педагогикалық арнайы оқу орындарында және сол жоғары оқу орындарының педагогикалық факультеттерінде «Полимәдениеттік білім» курсы оқытуды міндетті (негізгі) пән ретінде енгізу қажет деп есептейміз.

Олар ғылыми негізде құруға ұмтылған «Жаңа Қазақстанның» жаңа саясатының басты мақсаты – ұлтына қарамастан әр адам өзінің ана (туған) тілін өмірдің барлық саласында қолдана алуы және әлемдік мәдениеттің биіктерін бағындыруына жол ашады. Демек, ұлттық бірлік пен ұлтаралық келісімді қамтамасыз етудің нақты белгіленген мақсаттары мен міндеттерінің болуы, сондай-ақ күшті саяси ерік-жігер мен жеткілікті тиімді тетіктердің көрінісі ұлттық мемлекеттік саясаттың барынша табысты болуына ықпал етті деуге негіз бар.

ӘДЕБИЕТТЕР:

1. Ленин В.И. Сочинения. Изд. 5-е. Т. 25. М., 1965.: 424
2. Алексеев Н.В., Алексеев А.Н. Население Казахстана за 100 лет (1897- 1997 гг.). - Усть-Каменогорск: Полиграфия, 1999. - 157 с.; Асылбеков М.Х., Козина В.В. Демографическое развитие Республики Казахстан в условиях суверенитета. - Алматы: Өркениет, 2001. - 111 с.; Жусупов С.Е. Политическая аналитика. Исследования. - Алматы: Агпа-б, 2008. - 714 с.; Забиров А.Т. Миграция, урбанизация и идентификация у казахов. - Алматы: Ғылым, 2002. - 135 с.; Мустафаев Н.И. Миграционные процессы в Казахстане // Казахстан-спектр. - 2006. - № 1. - С. 43-50; Садовская Е.Ю. Миграция в Казахстане на рубеже XXI века: основные тенденции и перспективы. - Алматы: Ғылым, 2001. - 260 с.; Татимов М.Б. Грозит ли Казахстану демографический кризис? // Евразия. - 2002. - № 2. - С. 22-30.
3. Алтынбекова О.Б. Этноязыковые процессы в Казахстане. - Алматы: Экономика, 2006. - 416 с.; Аренов М.М., Калмыков С.К. Современная языковая ситуация в Казахстане // Саясат. - 1997. - № 1. - С. 21-30; Исимбаева Г.И. Языковое самосознание и мотивация изучения языков. - Алматы: Қазақ университеті, 2005. - 122 с.; Сулейменова Э.Д., Смагулова Ж.С. Языковая ситуация и языковое планирование в Казахстане. - Алматы: Қазақ Университеті, 2005. - 344 с.
4. Todaro M. Internal Migration in Developing Countries. A Review of Theory, Evidence, Methodologi and Recherch Priorities. Geneva. International Labor. 1976. Office; Stark O., Taylor E. Migration Incentives, Migration Types: The Role of Relative Deprivation. //The Economic Journal. 1991. 101:163-78.; Palloni A. Social capital and International migration: test using information on family networks. //The American Journal of Sociology. - Chicago, 2001. - March. - 106 - p. 162-198.; Massey D. A Synthetic Theory of International Migration and Economic Development in Comparative Perspective. Population and Development Review. 1988. 14:383-414.; Bohning W. Employing foreign workers. - Geneva, ILO, 1996.
5. Конституция (Основной Закон) Казахской Советской Республики от 20 апреля 1978 года [Электронный ресурс]. URL: http://online.zakon.kz/Document/?doc_id=1027292 (дата обращения 15.02.2023).
6. Закон Казахской Советской Социалистической Республики от 22 сентября 1989 года «О языках в Казахской ССР» [Электронный ресурс]. URL: http://online.zakon.kz/document/?doc_id=1005765 (дата обращения 15.02.2023).
7. Конституция (Основной Закон) Республики Казахстан. - Алматы, 2002. - С. 4.
8. Национальный состав населения Республики Казахстан. Т.1: Итоги переписи населения 1999 г. в Республике Казахстан. Статистический сборник // Под ред. А. Смаилова. - Алматы, 2000.
9. Алтынбекова О.Б. Этноязыковые процессы в Казахстане. - Алматы: Экономика, 2006. с. 119.

REFERENCES:

1. Lenin V.I. Sochineniya [Works]. Ed. 5th. T. 25. M., 1965.: 424
2. Alekseenko N.V., Alekseenko A.N. Naselenie Kazahstana za 100 let [Population of Kazakhstan for 100 years (1897-1997)]. - Ust-Kamenogorsk: Polygraphy, 1999. - 157 p.; Asylbekov M.Kh., Kozina V.V. Demograficheskoe razvitiye Respubliki Kazahstan v usloviakh suvereniteta. [Demographic development of the Republic of Kazakhstan in the conditions of sovereignty]. - Almaty: Orkeniet, 2001. - 111 p.; Zhusupov S.E. Politicheskaya analitika. Issledovaniya. [Political analytics. Research]. - Almaty: Arna-b, 2008. - 714 p.; Zabirowa A.T. Migrasiya v Kazahstane na rubeje XXI veka: osnovnyye tendensii i perspektivy [Migration, urbanization and identification among the Kazakhs]. - Almaty: Gylym, 2002. - 135 p. Mustafayev N.I. Migratsionnyye prosesy v Kazahstane [Migration processes in Kazakhstan] // Kazahstan-spectrum. - 2006. - No. 1. - P. 43-50; Sadovskaya E.Yu. Migrasiya v Kazahstane na rubeje XXI veka: osnovnyye tendensii i perspektivy [Migration in Kazakhstan at the turn of the 21st century: main trends and prospects]. - Almaty: Gylym, 2001. - 260 p.; Tatimov M.B. Grozit li Kazahstanu demograficheski krizis? [Is Kazakhstan facing a demographic crisis?] // Eurasia. - 2002. - No. 2. - S. 22-30.
3. Altynbekova O.B. Etnoiazykovyye prosesy v Kazahstane. [Ethno-linguistic processes in Kazakhstan]. - Almaty: Economics, 2006. - 416 p.; Arenov M.M., Kalmykov S.K. Sovremennaya iazykovaia situatsiya v Kazahstane [Modern language situation in Kazakhstan] // Sayasat. - 1997. - No. 1. - S. 21-30; Isimbayeva G.I. Iazykovoie samosoznanie i motivatsiya izucheniya iazykov [Linguistic self-awareness and motivation for learning languages]. - Almaty: Kazakh University, 2005. - 122 p.; Suleimenova E.D., Smagulova Zh.S. Iazykovaia situatsiya i iazykovoie planirovaniye v Kazahstane [Language situation and language planning in Kazakhstan]. - Almaty: Kazakh University, 2005. - 344 p.
4. Todaro M. Internal Migration in Developing Countries. A Review of Theory, Evidence, Methodology and Research Priorities. Geneva. International Labor. 1976. Office; Stark O., Taylor E. Migration Incentives, Migration Types: The Role of Relative Deprivation. //The Economic Journal. 1991. 101:163-78.; Palloni A. Social capital and International migration: test using information on family networks. //The American Journal of Sociology. - Chicago, 2001. - March. - 106 - p. 162-198.; Massey D. A Synthetic Theory of International Migration and Economic Development in Comparative Perspective. Population and Development Review. 1988. 14:383-414.; Bohning W. Employing foreign workers. - Geneva, ILO, 1996.
5. Konstitusia (Osnovnoi Zakon) Kazahskoi Sovetskoi Respubliki ot 20 aprelyä 1978 goda [The Constitution (Basic Law) of the Kazakh Soviet Republic of April 20, 1978] // URL: http://online.zakon.kz/Document/?doc_id=1027292 (accessed 15.02.2023).
6. Zakon Kazahskoi Sovetskoi Sotsialisticheskoi Respubliki ot 22 sentyabryä 1989 goda «O iazykakh v Kazahskoi SSR» [Law of the Kazakh Soviet Socialist Republic of September 22, 1989 "On languages in the Kazakh SSR"] // URL: http://online.zakon.kz/document/?doc_id=1005765 (Accessed on February 15, 2023).
7. Konstitusia (Osnovnoi Zakon) Respubliki Kazahstan [Constitution (Basic Law) of the Republic of Kazakhstan]. - Almaty, 2002. - P. 4.
8. Natsionalnyi sostav naseleniya Respubliki Kazahstan. T.1: Itogi perepisi naseleniya 1999 g. v Respublike Kazahstan. Statisticheski sbornik [National composition of the population of the Republic of Kazakhstan. T.1: Results of the 1999 population census in the Republic of Kazakhstan. Statistical collection] // Ed. A. Smailova. - Almaty, 2000. - p.26.
9. Altynbekova O.B. Etnoiazykovyye prosesy v Kazahstane. [Ethno-linguistic processes in Kazakhstan]. - Almaty: Economics, 2006. p. 119.

Сымбат Шакиров¹, Асан Амангельдиев²

¹ Л.Н. Гумилев атындағы ЕҰУ

Философия кафедрасының постдокторанты, PhD
simba_004@mail.ru

² Л.Н. Гумилев атындағы ЕҰУ

Философия кафедрасының постдокторанты,
(Астана, Қазақстан)
a.azimkhanuly@gmail.com

ҚАЗАҚСТАНДАҒЫ КОНФЛИКТОЛОГИЯ ИНСТИТУТЫН КОНЦЕПТУАЛИЗАЦИЯЛАУ МӘСЕЛЕСІ

Аңдатпа. Өмірдің ең маңызды қағидаларын жалпы білу жаһанданудың идеологиялық негізі болып табылады. Ең басты экономикалық игілікке айналып бара жатқан ақылға, білімге, жоғары технологияларға назар аударыла бастады. Бүгінгі таңда адамзат болмысының трансформациясы негізінен интернет желілеріне негізделген ақпараттық революцияның арқасында жүзеге асуда, ол шекарасыз жаңа әлемді ашып, әлемнің кез келген нүктесінде байланыс орнатып, ұлттық бірегейліктің белгілі бір дәрежеде жоғалуына ықпал етеді.

Жаһандану дәуірі күрделі геосаяси жағдайда тұрған, бірақ ұлттық бірегейлігін сақтаған Қазақстанға да әсер етуде. Осыған байланысты жаһандану жағдайында отандық конфликтологияның даму мәселелерін қарастыру ерекше өзектілікке ие.

Әлеуметтік қақтығыстардың тұрақты пайда болуы, конфликтогендік, ашық қақтығыстар және қақтығыстардың ауырлығы олар тудыратын нақты себептерді анықтауды қажет етеді. Демек, оларды конфликтология сияқты ғылым аясында зерттеуде заңдылық бар. Сонымен бірге Қазақстанда конфликтологияның ғылым ретінде институционализациясының дамуы ерекшелік пен заңдылыққа ие болады.

Мақалада конфликтология институтының концептуализациясының негізгі мәселелері, оның оң және теріс жақтары қарастырылған.

Түйін сөздер: *конфликт, медиация, келіссөздер жүргізу технологиялары, қоғам, конфликтология.*

Сымбат Шакиров, Асан Амангельдиев
ПРОБЛЕМА КОНЦЕПТУАЛИЗАЦИИ ИНСТИТУТА
КОНФЛИКТОЛОГИИ В КАЗАХСТАНЕ

Аннотация. Всеобщее осознание важнейших принципов жизнеустройства является идейным фундаментом глобализации. Внимание начинает акцентироваться на здоровом смысле, знаниях, высоких технологиях, которые становятся важнейшими экономическими активами. Сегодня преобразование

человеческого бытия происходит благодаря информационной революции, основывающейся, главным образом, на интернет сетях, которые, открывая новый мир без границ и устанавливая контакты в любой точке планеты, так или иначе способствуют определенной утрате национальной идентификации.

Эпоха глобализации затрагивает и наш Казахстан, находящийся в сложном геополитическом окружении, но претендующий на сохранение своей уникальной национальной идентичности. В этой связи рассмотрение проблем развития казахстанской конфликтологии в условиях глобализации представляет собой определенную актуальность.

Перманентное возникновение социальных напряжений, конфликтогеннов, открытых столкновений и острота конфликтов делают необходимым выявление реальных причин, которые они влекут за собой. Следовательно возникает закономерность их исследования в рамках такой науки, как конфликтология. При этом, особенность и закономерность приобретают вопросы развития институционализации конфликтологии как науки в Казахстане.

В рамках статьи представлены основные проблемы концептуализации института конфликтологии, рассматриваемого с точки зрения его позитивных и негативных свойств.

Ключевые слова: конфликт, медиация, технологии переговоров, общество, конфликтология.

Symbat Shakirov, Asan Amangeldiyev

THE PROBLEM OF CONCEPTUALIZATION OF THE INSTITUTE OF CONFLICTOLOGY IN KAZAKHSTAN

Abstract. General awareness of the most important principles of life is the ideological foundation of globalization. Attention is beginning to focus on common sense, knowledge, high technologies, which are becoming the most important economic assets. Today, the transformation of human existence is taking place thanks to the information revolution, based mainly on Internet networks, which, opening up a new world without borders and establishing contacts anywhere in the world, somehow contribute to a certain loss of national identity. T

he era of globalization also affects our Kazakhstan, which is in a complex geopolitical environment, but claims to preserve its unique national identity. In this regard, consideration of the problems of the development of Kazakhstan's conflictology in the context of globalization is of particular relevance.

The permanent emergence of social tensions, conflictogenic, open clashes and the severity of conflicts make it necessary to identify the real causes that they entail. Consequently, there is a pattern of their study within the framework of such a science as conflictology. At the same time, the development of the institutionalization of conflictology as a science in Kazakhstan acquires a peculiarity and regularity.

The article presents the main problems of conceptualization institute of conflictology, considered from the point of view of its positive and negative properties.

Key words: *conflict, mediation, negotiation technologies, society, conflictology.*

Кіріспе

2021 жылғы 21 қазанда Қазақстан халқы Ассамблеясының отырысында ел Президенті Қасым-Жомарт Тоқаев «мемлекеттік құқықтық институттардың мүмкіндіктерін, атап айтқанда, медиацияны белсенді пайдалану қажет» – деп мәлімдеді. Мемлекет басшысы келесі басым міндет ретінде біздің жағдайда этномедиация үшін кәсіби келіссөз жүргізушілер форматы ең тиімді болып табылатынын атап өтті [1].

Президент Қ. Тоқаев бизнес өкілдерімен кездесуде «Қазақстанда қаңтардың басында болған оқиғалар бірқатар әлеуметтік мәселелерді, соның ішінде кедейлер мен байлар арасындағы алшақтықты әшкереледі. Ел өзгерді, қазақстандықтардың билікке, экономикалық жүйеге, жалпы өмірге деген көзқарасы өзгерді» – деген болатын. Мемлекет басшысы байлар мен кедейлер арасындағы алшақтыққа назар аударды. «Болған оқиғалар жылдар бойы қордаланып келе жатқан мәселелерді әшкереледі, енді бүкіл қоғамдық құрылымды терең өзгертудің стратегиялық міндеті тұр» – деп, елге Қазақстан азаматтарының ұмтылысы мен мүдделеріне жауап беретін нақты реформалар қажет екендігі туралы пікірін білдірді [2].

Осыған байланысты қазақстандық қоғамдастықтың алдында жаңа стратегиялық мақсаттар мен міндеттер тұр. Олардың ішінде қазіргі қоғамның өмірі сын-тегеуріндер мен қауіп-қатерлерге байланысты қақтығыс әлеуетіне қарсы тұруға байланысты мәселелер ерекше орын алады.

Бұл мәселелерді шешудің өзектілігі де қақтығыстардың адамзаттың бүкіл тарихында бірге болған құбылыстар санатына жататындығына байланысты. Бірақ қазіргі жағдайда, елдер жаппай қырып-жоятын қарудың ең қуатты арсеналына ие болған кезде, олар жекелеген мемлекеттерге ғана емес, тіпті бүкіл адамзаттың өмір сүруіне нақты қауіп төндіруде.

Мұны түсіну ХХ ғасырда жаңа ғылым – конфликтологияның пайда болуына әкелді. Бастапқы жоспарға сәйкес, әлеуметтік қақтығыстар туралы білім қоғам өмірінің әртүрлі салаларын қайта құрудың және тіпті бүкіл әлемдегі өзгерістердің түбегейлі құралына айналуы керек еді. Алайда, әлеуметтік қақтығыстардың табиғаты мен мәні туралы тұтас ғылыми түсінік қалыптастыруға арналған әлеуметтік тапсырыс бүгінде медиацияны қолдану саласына қатысты таза қолданбалы әдістемелерді, әдістерді және т.б. дамытуға көбірек назар аударылуда. Бұл саланың өзі, негізінен қақтығыстарға жатқызылған әлдеқайда ұсақ оқиғаларды шешумен байланысты.

Зерттеу әдістері

Конфликтология саласындағы әртүрлі зерттеулердің салыстырмалы тұрғыда өзіндік тарихы қалыптасқан, бұл осы ғылыми бағыттың әдіснамасын дамытудың жаңа тәсілдерін жетілдіруге және дамытуға мүмкіндік береді.

Бұл арада конфликтологияның ғылыми рефлексия ретінде даму әдістерін ескере отырып, оның пәнаралық сипатын әлеуметтік-гуманитарлық ғылымдар асында зерттелуін атап өтуге болады. Тұтас және көп өлшемді құбылыс ретінде конфликтология мазмұнына сәйкес құралдар мен әдістерді қолдана отырып, жүйелі және жан-жақты зерттеуді қажет етеді. Сонымен бірге, конфликтологияның ғылым ретінде қалыптасуындағы мәселелер қоғамдағы әлеуметтік қатынастардың жалпы мәдениетінің рөлі және жетілуімен байланысты.

Осылайша, мақаланың мақсаты конфликтология институтының концептуализациясын және қақтығыстардың пәнаралық талдауының негізгі ерекшеліктерін проблемалық түрде көрсету болып табылады.

Жалпы алғанда, институт ретінде конфликтология аясында қақтығысты қоғамның барлық салаларына енетін, өзара әрекеттесудің ерекше тәсілдеріне айналатын негізгі проблемалардың бірі ретінде зерттеу міндеті тұрғаны анықталуда. Бүгінгі таңда көптеген зерттеулердің нәтижесінде қақтығыстар теориясы оның мәселелерін нақтылауға мүмкіндік туғыза отырып, оның өзектілі де маңызды болып қала бермек. Сондықтан, қазіргі әлем өмірінің барлық салаларында қарым-қатынас мәдениетін жетілдіру қақтығыстардың алуан түрлі көріністерінің алдын алу, әлеуметтік шиеленістерді төмендетудің кепілі блып табылады.

Негізгі бөлім

2011 жылдан бастап Қазақстанда сот ісін жүргізуде медиация қолданыла бастады. Медиация институты қақтығыстарды шешуде баламалы әдіс ретінде соттардың қызметін жетілдіруде маңызды рөл атқарады. Қазақстанның тұңғыш президенті Н.Назарбаев «Қазақстан-2050: қалыптасқан мемлекеттің жаңа саяси бағыты» Стратегиясында «соттарды жеңілдету үшін, дауларды соттан тыс реттеу институттарын дамытуды жалғастыру керек» – деп анық айтқан болатын [3].

Бұл ұсыныс салыстырмалы түрде қысқа мерзім ішінде сот ісін жүргізуде әртүрлі «дауларды (қақтығыстарды)» шешу кезінде қолданылатын «татуласу институты» ретінде пайдаланыла бастады. Медиацияның практикалық қажеттілігі конфликтологияға деген қызығушылықты біршама арттырды.

Осыған байланысты медиациялық қызметтерді қолдану саласы қарқынды дами бастады. Мемлекеттердің өздері медиацияны тіпті қылмыстық құқық бұзушылықтарды реттеу саласына тікелей қосуға барынша ықпал ете бастады.

Қазақстанда медиация туралы көбіне «Медиация туралы» Заң жарияланғаннан кейін ашық талқыланғаны белгілі. Құқықтық қатынастардың бұзылуын шешудің сот саласын оны қолданудың негізгі бағдары ретінде анықтаған ең маңызды алғышарт мемлекеттегі қылмыстық сот ісін жүргізудегі қылмыстық саясатты ізгілендіру болды.

Медиацияны қолдану үшін бұл саланың таңдалуы кездейсоқ емес. Шынында кез келген процесте сот әрқашан үшінші тарап ретінде қатысады. Медиация институты өзінің барлық мәнімен өзінің пайда болу тарихы жағынан

да, қолданылу аясы мен әлеуеті жағынан да кез келген мемлекеттік сот ісін жүргізудің мүмкіндіктерінен айтарлықтай асып түседі. Римдіктер «делдал» ұғымын, оның ішінде «mediator» ұғымын білдіру үшін әртүрлі терминдерді қолданған [4].

Қазақстандағы жаңғырту үдерісі қақтығыстарды тиімді басқару, қоғамды жан-жақты реформалаудың заңды-конституциялық тәсілдерін қамтамасыз ету мәселелерін туындатады. Осы уақытқа дейін қазақстандық қоғамдағы қақтығыстар әлеуетін немесе әлеуметтік қақтығысты зерттеуден Қазақстанда әлеуметтік қақтығыстың ерекшеліктері мен деңгейін анықтауға арналған әдістемелік тәсілдер әзірленбегені туралы қорытынды жасауға болады.

Осылайша, қоғамдық сананы жаңғырту және Қазақстанның мәдени жүйесін демократияландыру бүгінгі таңда ел дамуының табиғи процестері ретінде қарастырылады. Ұлттық мәдениеттердің жаһандану үдерісіне қарсылық көрсету және ұлттық-мәдени бірегейлікті іздеу үрдісі еріксіз дамиды. Оның үстіне еліміздегі соңғы оқиғалар ұлтаралық қақтығыстардың қайталану мүмкіндігін көрсетеді. Билік белгілі бір аймақтағы жер мәселесіне, мысалы, жерді бөлу кезінде, этникалық құрамдас бөлігі бар халықтың тығыздығына назар аудармайды.

Бұл жерде Қазақстанда конфликтологияға ғылым ретінде қарау дәстүрлі көзқарастың, практиканың талаптарынан біршама алшақ болғанын байқауға болады. Айта кету керек, кризистік жағдайлар мәселесі ғылыми тілмен айтқанда, іс жүзінде толық зерттелмеген. Президент Қ. Тоқаев атап өткендей «кризис» сөзі қытай тілінен аударғанда «жаңа мүмкіндіктер» дегенді білдіреді [5].

Конфликтология ғылымы, әсіресе «қоғамдық сананы» қайта құрудың стратегиялық міндетіне немқұрайлы қарамайды. Ғалым П.Сорокиннің «қоғамдық өмір бір орында тұрып, дамымай тұрғанда ғана шиеленіссіз мемлекет болады» – деген сөзі бүгінде өзектілігін жойған жоқ [6, 54 б.].

Конфликтологияға мұндай қатынасқа біздің еліміздің қоғамдық дамуының «жанжалсыз» сипаты туралы постулат ұзақ уақыт бойы үстемдік еткен тоқырау стереотипі де өз әсерін тигізді. Бұл қақтығыстардың мәнін түсінуге, кез келген қақтығыс жағдайларының пайда болуына әкелетін себептерді анықтауға, қақтығыстарға барлық тікелей қатысушылардың мінез-құлқының ерекшеліктерін анықтауға, қақтығыстардың ықтимал салдарын бағалауға, стратегияларды әзірлеуге байланысты жалпы теориялық мәселелерді дамытудағы ғылыми тәсіл болғанына қарамастан, қақтығыстарды болжау, олардың алдын-алу, шешу шаралары және тағы басқалар конфликтологияның құзыретіне жатады.

1980 жылдары АҚШ-та және әлемнің басқа елдерінде қақтығыс орталықтары ашылды. 1986 жылы Австралияда БҰҰ бастамасымен қақтығыстарды шешудің халықаралық орталығы құрылды. Ресейде қақтығыстарды шешудің алғашқы орталығы 1990 жылдардың басында Санкт-Петербургте құрылды [7, 87 б.].

Санкт-Петербург мемлекеттік университетінде философия факультетінде конфликтология кафедрасы ашылып, конфликтология зертханасы жұмыс істейді. Кафедра бакалавр, магистр және докторанттарды дайындай бастады. Конфликтология бойынша білім беру бағдарламасы білім беру мамандықтарының Бүкілресейлік жіктеуішіне енгізілді. Конфликтология мамандығы Ресейдің басқа да жоғары оқу орындарында ашыла бастады. Ең алдымен бұл миссия философия факультеттерге жүктелді. Бұл үдеріске басынан бастап академиялық ғылым қосылған болатын. Конфликтологтардың халықаралық қауымдастығы құрылды. 1991 жылдан бастап «әлеуметтік қақтығыстар» сериялық басылымы, 2003 жылдан бастап тоқсан сайынғы «Конфликтология» журналы және т.б. шыға бастады. Ресейде дәстүрлі түрде конфликтологтардың халықаралық конгрестері өткізіліп келеді.

Бүгінгі таңда Қазақстанда жалпы конфликтология институтын, атап айтқанда, институттандыру қажеттілігі өзекті екендігі сөзсіз. Қазіргі әлеуметтік процестердің динамикасы айтарлықтай турбулентті сипатымен ерекшеленеді. Бұл сипат жеке және әлеуметтік детерминистік қажеттіліктердің, мүдделердің, мақсаттардың, еріктердің, идеялардың және т.б. ашық немесе жабық қақтығыстармен қатар жүреді. Кез келген мемлекеттің міндеті осыдан туындайтын әртүрлі наразылық көріністерінің, тіпті олардың қақтығыс тудыратын әлеуеті бар болса, тонау, қарақшылық әрекеттерінің ашық көрініс табуына жол бермеу. Жеке адамдардың денсаулығы мен өміріне ғана емес, тіпті мемлекеттің өмір сүруінің тұтастығына да қауіп төндіретін ашық түрде зорлық-зомбылыққа қарсы күресу қажет. Бұған елімізде орын алған қайғылы қаңтар оқиғасы дәлел бола алады. Қақтығысты тудырған себептерді саралау, оның салдарын еңсеру, ең бастысы болашақта мұндай жағдайдың болмауын алдын алу көп уақыт пен күш-жігерді қажет етеді.

Осыған байланысты Қазақстанның алдында қалыптасқан жағдайды түзету үшін нақты шараларды табу қажеттілігі тұр. Бұл шара қазіргі бүкіл өркениеттік кеңістікке тән барлық мәселелерді еңсеру бойынша өз стратегиямызды әзірлеу үшін қажет. Өз кезегінде, жеке стратегиясын қалыптастыру, ең алдымен, ел ішінде де, одан тыс жерлерде де реттейтін құқықтық базаны қайта қарауды талап етеді.

Арнайы стратегиялық көзқарассыз, теориялық әзірлемелерсіз және өмірлік жағдайларды олардың көріністерінің ең алуан түрлі формаларында қақтығыстарға әкелмеуге ұмтылу бойынша практикалық дағдыларды меңгерусіз істеу мүмкін емес.

Елде конфликтологияны институционализациялау үшін барлық қажетті алғышарттар мен жағдайлар бар. Ең алдымен, бұған сол көп ғасырлық мәдени мұраны терең ғылыми тұрғыдан қайта қарастыру ықпал ете алады, соның арқасында көшпелі қазақ халқы табиғи күштерден де, әлеуметтік тұрғыдан анықталған себептерден де барлық сын-қатерлер мен қауіптерге қарамастан қарсылық көрсетіп, аман қалды. Бұл ретте қазақ даласында билер жүргізген сот ісін жүргізу арқылы оның қызмет етуін қамтамасыз еткен медиация институтының да үлесі зор екені сөзсіз.

Бұған Қазақстан халқы Ассамблеясының мұрындық болуымен жүзеге асырылып жатқан «Әлеуметтік қақтығыстың алдын алу және медиация» орталығының қызметі арқасында жинақталған бірегей тәжірибе де дәлел бола алады. Өйткені, бұл орталықтың құрылуы уақыттың талабы болды. Ол еліміздің одан әрі бейбіт өмір сүруін қамтамасыз ету, оның барлық мүшелерінің этностық және әлеуметтік жағдайына қарамастан қоғамдық келісімді нығайту мақсатында ұйымдастырылды.

Қазірдің өзінде конфликтолог-мамандарды даярлау саласында белгілі бір негіз бар. Басқа елдердің үлгісі бойынша әл-Фараби атындағы ҚазҰУ-да магистратура мен докторантураның білім беру бағдарламалары бойынша конфликтологтарды даярлау жүзеге асырылуда. Республиканың бірқатар жоғары оқу орындарында конфликтология бойынша оқу курстары оқылуда [8, Б. 105].

Конфликтологияның институционализациясын қалыптастыруда қақтығыс түрлерін шешу саласында медиацияны қолдануға байланысты қолданыстағы заңнамалық және нормативтік база айтарлықтай ықпал ете алады. Әрине, қазіргі медиаторлар қауымдастығы бұрыннан бар жинақталған тәжірибе форматын қолдана алады.

Мұның бәрі қоғамдық санада әлеуметтік процестердің адекваттық түсінігі мен мәнін, қақтығыс әлеуетінің объективті болуын бекітуге мүмкіндік береді. Қақтығыстардың кез келген көрінісінде барлық жағымсыз салдардың болмай қоймайтынын, және өздерінің тікелей қатысушыларына ғана қауіп төндіре ме, әлде қалыптасқан табиғи және әлеуметтік ортаға қауіп төндіре ме, маңызды емес. Сонымен қатар, бұл ел тұрғындарының жеке және әлеуметтік ұйымдасқан өмір сүруін реттеу саласын қайта нормалауға белгілі бір бағыт көрсетуге көмектеседі.

Институционализация қазақстандықтардың өмірінің әртүрлі салаларында және орталарында әлеуметтік шиеленістің қалыптасу ерекшеліктерін ғана емес, сонымен бірге осы шиеленісті нақты қақтығыстарға айналдыру жолдарын анықтауда ғылымның әртүрлі салаларының күш-жігерін үйлестіруге көмектеседі. Халықтың рухани мәдениетінің барлық байлығын жинақтаған моральдық нормалардың, әдет-ғұрыптар мен дәстүрлердің қақтығыстарды шешуге ықпал ету және олардың келеңсіз зардаптарын жою барысындағы рөлін анықтауға мүмкіндік береді.

Қазіргі Қазақстандағы конфликтология институтын жетілдіру перспективаларын ашуға, сондай-ақ қақтығысты бейтараптандыруға және тараптардың татуласуына сенім мен ынтымақтастық факторларының әсерін анықтауға мүмкіндік береді. Қарым-қатынас пен әлеуметтік байланыстарды қолдау шеңберіндегі сенім мен ынтымақтастық қақтығыстардың әртүрлі формаларында татуласуға қол жеткізуге және оның қатысушылары арасындағы әлеуметтік өзара әрекеттесуді қалпына келтіруге әсер ететін негізгі факторлар болып табылады.

Диалог пен сөздер өте маңызды рөл атқарады, өйткені қақтығыс диалог арқылы шешіледі, бұл пікірталастарда даулы мәселелер бойынша келісімге

келуге ұмтылысты айқындайтын ынтымақтастық сезімін қалыптастыруға мүмкіндік береді.

Конфликтология институты келіссөздер жүргізуді және ашық диалог пен қарым-қатынасты қалпына келтіру алаңын құруды ұсынады. Ашық диалог алаңын құру туралы айта келе, ҚР Президенті Қ. Тоқаев «Ұлттық құрылтай» жаңа қоғамдық институтын құру қажеттігін атап өтті. «Құрылтай қоғамдық диалогтың бірыңғай институционалдық моделін қалыптастыруы тиіс, ол билік пен халық арасындағы байланыстырушы буын болады», – деп түсіндірді Президент [9]. Кез келген адам келісімге келуге тырысқанда, олар келісімнің шарттарын анықтау үшін диалог жүргізуі керек. Келіссөздердің тиімді формалары қарсыласты жеңу емес, екі тарап үшін де қолайлы тепе-теңдік келісіміне қол жеткізу болып табылады. Келіссөздер процесінде келісім мен ынтымақтастықты бірлесіп іздеу консенсус немесе компромиске келу шеңберінде қақтығыс тараптары арасындағы сенімді қалпына келтіру негізінде құрылады.

Қазақстандық қоғам өз дамуындағы жаңа бетбұрыс кезеңіне өтті. Өткен жылғы референдумда қабылданған түзетулер күшіне енді. Нәтижесінде әлеуметтік басқару міндеттерінің күрделілігі күрт артып, бұл қоғамның тұрақты дамуының негізгі факторларының біріне айналады. Нақты реформалар қазіргі қазақстандықтардың қауіпсіздігін қанағаттандыруға ықпал етуі тиіс. Бұл әділетті Қазақстанды құрудағы әлеуметтік институт ретінде конфликтологияны одан әрі қалыптастыруды және жүйелеуді талап етеді.

Қорытынды

Қазіргі заманғы шетелдік және отандық сарапшылардың дискурстарында әлеуметтік қақтығыстардың ушығуы арқылы әлемдік даму мәселелері туралы мәселелер жиі көтерілуде. Осыны негізге ала отырып, нақты реформалар қазіргі заманғы қазақстандықтардың қауіпсіздік мүдделерін қанағаттандыруға жәрдемдесуі тиіс деп санаймыз. Бұл үшін Қазақстанның әлеуметтік-мәдени өмірінде бітімгершілік институтын одан әрі қалыптастыру және жүйелеу қажет.

Қазіргі қазақстандық қоғамдағы өмірлік маңызды мәселелерді реттеудің пәрменді құралы ретінде елдегі бітімгершілік институтының рөлін арттыру қажеттілігі пісіп-жетілгені сөзсіз. Онда бітімгер (посредник), үшінші тұлға ретінде заң өкілдері ғана емес, сонымен қатар әлеуметтік әділеттілік деңгейін арттыруға ықпал ететін және оған қажетті моральдық, қаржылық және саяси ресурстарға ие басқа да әлеуметтік институттар қатыса алады.

Елімізде арнайы конфликтологиялық зерттеу орталықтарын құру күнделікті, еңбек, әлеуметтік-экономикалық, қоғамдық-саяси, этноұлттық, жастық және басқа да қақтығыстардың түрлерін болжауға, анықтауға және шешуге ерекше көңіл бөлуге мүмкіндік береді.

Бұл сөзсіз, медиаторлардың тікелей қызметінің тиімділігін арттыруға, қызметтің осы түрін, оның ішінде құқықтық саладан тыс кеңейтуге әсер етпеуі мүмкін емес. Мұның барлығын іс жүзінде жүзеге асыру ішкі және

сыртқы себептерге байланысты кез келген сын-қатерлер мен қауіптерді еңсеруде өзіндік стратегияны әзірлеу қажеттілігінен бөлінбейді. Олардың қақтығыстық әлеуетіне қарсы тұру, моральдық, адами, материалдық және басқа да шығындармен жүзеге асырылуы керек.

Осы мақалада талқыланған тақырыпқа қысқаша шолу қақтығыстарды шешудің арсеналы өте алуан түрлі екенін көрсетеді. Тиісінше, қақтығыстарды алдын алу, басқару, шешу, түрлендіру үшін конфликтология ғылыми-зерттеу институтын құру, конфликтология саласындағы мамандарды даярлау қажет.

Зерттеуді қаржыландыру көзі:

Мақала Қазақстан Республикасы Ғылым және жоғары білім министрлігі Ғылым комитетінің 2022-2024 жылдарға арналған «Жас Ғалым» жобасы бойынша жас ғалымдарды гранттық қаржыландырудың ғылыми жобасын жүзеге асыру аясында дайындалды. АР13268927 «Қазіргі Қазақстандағы ғылым ретінде әлеуметтік конфликтологияны институтандыру мәселесі».

ӘДЕБИЕТТЕР:

1. Выступление Главы государства Касым-Жомарта Токаева на расширенном заседании Совета Ассамблеи народа Казахстана // URL:<https://online.zakon.kz>. (қаралған күні: 21.08.2022).
2. Разрыв между богатыми и бедными достиг недопустимого уровня – Токаев. // URL:https://tengrinews.kz/kazakhstan_news/razryiv-bogatyimi-bednyimi-dostig-nedopustimogo-urovnya-459819. (қаралған күні: 02.09.2022).
3. Волков В. Елбасы Жолдауы мемлекеттің кезең-кезеңмен дамуының дәйекті жалғасы // URL:<https://egemen.kz/article/175984-elbasy-zholdauy-memlekettingh-kezenh-kezenhmen-damuyynh-dayekti-dgalghasy-vladim>. (қаралған күні: 11.09.2022).
4. Шамликашвили Ц.А. Медиация – современный метод внесудебного разрешения споров. – М.: Издательство ООО «Межрегиональный центр управленческого и политического консультирования», 2017. – 77 с.
5. Стране нужны люди с хорошим образованием и опытом – Токаев о дефиците кадров. // URL:<https://uchet.kz/news/strane-nuzhny-lyudi-s-khoroshim-obrazovaniem-i-orutom-tokaev-o-defitsite-kadrov/?ysclid=114gvn0t8i>. (қаралған күн: 28.08.2022)
6. Сорокин П.А. Социодинамика культуры // В кн.: Человек. Цивилизация. Общество. – М.: Политиздат, 1992. – 542 с.
7. Емельянов С.М. Практикум по конфликтологии. – СПб.: Издательство Питер, 2005. – 400 с.
8. Шакиров С.Е. К вопросу о развитии конфликтологии в Республике Казахстан // Вестник Казахского Национального Университета. Серия философии, культурологии и политологии № 4(66). – Алматы. «Қазақ университеті», 2018. – С. 96-108.
9. Казахстан ждут перемены: о чем говорил Токаев в Послании // URL:https://tengrinews.kz/kazakhstan_news/kazakhstan-jdut-peremenyi-o-chem-govoril-tokaev-v-poslanii-464386/. (қаралған күні: 10.02.2023).

REFERENCES:

1. Vystuplenie Glavy gosudarstva Kasym-Zhomarta Tokaeva na rasshirennom zasedanii Soveta Assamblei naroda Kazahstana [Speech by the Head of State Kassym-Jomart Tokayev at the expanded meeting of the Council of the Assembly of people of Kazakhstan] URL:<https://online.zakon.kz>. (Accessed: 21.08.2022).
2. Razryv mezhdu bogatyimi i bednymi dostig nedopustimogo urovnja – Tokayev. (g. Nur-Sultan, 21 janvarja 2022) [The gap between the rich and the poor has reached an unacceptable level – Tokayev. (Nur-Sultan, January 21, 2022)]. https://tengrinews.kz/kazakhstan_news/razryiv-bogatyimi-bednyimi-dostig-nedopustimogo-urovnya-459819. (Accessed: 02.09.2022.)

-
3. Volkov V. Elbasy Zholdauy memlekettin kezen-kezenmen damuynyn dayekti zhalgasy [Volkov V. The President's Address is a consistent continuation of the state's step-by-step development] URL:<https://egemen.kz/article/175984-elbasy-zholdauy-memlekettinh-kezenh-kezenhmen-damuynynh-dayekti-dgalghasy-vladim>. (Accessed: 11.09.2022).
  4. Shamlikashvili C.A. Mediacija – sovremennyy metod vnesudebnogo razresheniya sporov [Mediation is a modern method of extrajudicial dispute resolution]. – M.: Izdatel'stvo OOO «Mezhregional'nyj centr upravlencheskogo i politicheskogo konsul'tirovaniya», 2017. – 77 s.
  5. Strane nuzhny ljudi s horoshim obrazovaniem i opytom - Tokaev o deficite kadrov [The country needs people with good education and experience - Tokaev and the shortage of personnel]. URL:<https://uchet.kz/news/strane-nuzhny-lyudi-s-khoroshim-obrazovaniem-i-opytom-tokaev-o-defitsite-kadrov/?ysclid=114gvn0t8i> (Accessed: 28.08.2022).
  6. Sorokin P.A. Sociodinamika kul'tury [Culture of sociodynamics] // V kn.: Chelovek. Civilizacija. Obshhestvo. – M.: Politizdat, 1992. – 542 s.
  7. Emel'janov S.M. Praktikum po konfliktologii [Practicum on conflictology]. – S-Pb.: Izdatel'stvo Piter, 2005. – 400 s.
  8. Shakirov S.E. K voprosu o razvitii konfliktologii v Respublike Kazahstan [The question of the development of conflictology in the Republic of Kazakhstan] // Vestnik Kazahskogo Nacional'nogo Universiteta. Serija filosofii, kul'turologii i politologii № 4(66). – Almaty. «Kazak universiteti», 2018. – S. 96-108.
  9. Kazahstan zhdut peremeny: o chem govoril Tokaev v Poslanii [Kazakhstan is waiting for change: what Tokaev said in the post]. https://tengrinews.kz/kazakhstan_news/kazakhstan-jdut-peremenyi-o-chem-govoril-tokaev-v-poslanii-464386/. (Accessed: 10.02.2023).

Ruslan Sabdenov¹, Gaukhar Abdrakhmanova²

¹ doctoral student of the Department of Political Science

L.N. Gumilyov Eurasian National University,

sabdenov.r.a.22@gmail.com

² docent of the Department of Political Science Eurasian National

University. L.N. Gumilyov, Candidate of Historical Sciences,

(Astana, Kazakhstan)

gauhar-abdrahmanova@mail.ru

KEY FEATURES OF E-GOVERNMENT DEVELOPMENT IN KAZAKHSTAN

Abstract. The article presents an analysis of the development of "Electronic Government" in Kazakhstan. The authors considered the legislative and institutional foundations of its development, and also identified the main stages of development with the characteristic features of each stage. The article also studied the assessment of international organizations on the dynamics of the development of Kazakhstan's e-government. The paper considers the dynamics of the public services most in demand by the population. The identified features of the development of the "Electronic Government" of Kazakhstan allow us to determine the promising directions of its development for the coming period.

Keywords: *e-government, government for citizens, public services, digitization*

Руслан Сабденов, Гаухар Адбрахманова ҚАЗАҚСТАНДАҒЫ ЭЛЕКТРОНДЫҚ ҮКІМЕТТІҢ ДАМУЫНЫҢ НЕГІЗГІ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ

Аңдатпа. Мақалада Қазақстандағы «Электрондық үкіметтің» дамуына талдау берілген. Авторлар оның дамуының заңнамалық және институционалдық негіздерін қарастырды, сонымен қатар әр кезеңнің өзіне тән ерекшеліктерімен дамудың негізгі кезеңдерін анықтады. Сондай-ақ мақалада халықаралық ұйымдардың қазақстандық электрондық үкіметтің даму динамикасына берген бағасы зерделенген. Жұмыста халық ең көп сұранысқа ие мемлекеттік қызмет көрсету динамикасы қарастырылған. Қазақстанның «Электрондық үкіметін» дамытудың анықталған ерекшеліктері оның алдағы кезеңге дамуының перспективалық бағыттарын айқындауға мүмкіндік береді.

Түйін сөздер: *электронды үкімет, азаматтарға арналған үкімет, мемлекеттік қызметтер, цифрландыру*

Руслан Сабденов, Гаухар Адбрахманова

КЛЮЧЕВЫЕ ОСОБЕННОСТИ РАЗВИТИЯ ЭЛЕКТРОННОГО ПРАВИТЕЛЬСТВА В КАЗАХСТАНЕ

Аннотация. В статье представлен анализ развития «Электронного правительства» в Казахстане. Авторами рассмотрены законодательные и институциональные основы его развития, а также выявлены основные этапы развития с характерными особенностями каждого этапа. Также в статье изучена оценка международных организаций о динамике развития казахстанского электронного правительства. В работе рассмотрена динамика наиболее востребованных населением государственных услуг. Выявленные особенности развития «Электронного правительства» Казахстана позволяют определить перспективные направления его развития на предстоящий период.

Ключевые слова: электронное правительство, правительство для граждан, государственные услуги, цифровизация

Introduction

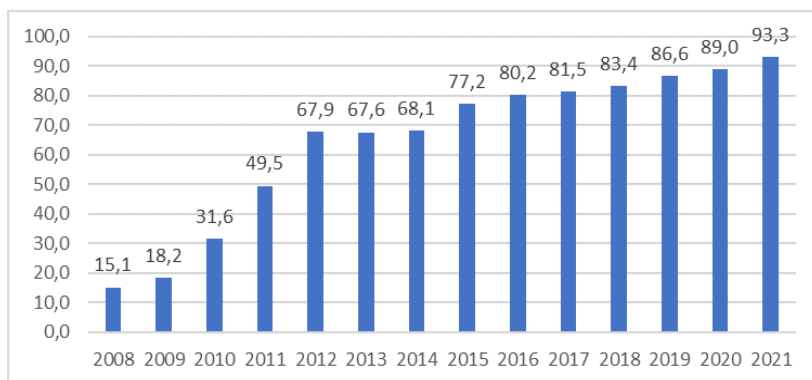
The dynamic development of information and communication technologies in the 21st century has opened up new opportunities for the governments of the countries of the world, and new technologies have begun to be introduced into the public administration system. Thus, the concept of e-government arose and gradually developed in the field of public administration. At the same time, the term "electronic government" covers a fairly wide range of issues, including the provision of public services to the population through information and communication technologies, the development of electronic websites of government bodies, building interaction between government bodies and the population through Internet sites, the introduction of information and communication technologies in all areas of activity of state bodies, including interaction between them (for example, electronic document management).

The development of e-government in Kazakhstan is an important part of the administrative reform. The public administration reform is aimed at promoting the principles of openness, accessibility, transparency and efficiency of state bodies. Digitalization of the provision of public services is designed to increase their accessibility and comfort for the population, reduce bureaucratic elements, save time and state budget expenses. It is especially necessary to note the Plan of the Nation "100 Concrete Steps" [1]. This document fixed a measure to create a state corporation "Government for Citizens" - a single provider of public services. Since that time, the population has been able to receive all public services on the principle of "one window", in one institution.

In general, the initiative to introduce "Electronic Government" was announced by the First President of the Republic of Kazakhstan N.A. Nazarbayev in his Address to the people dated March 19, 2004: "It is time to actually begin to form an "electronic government". This is a small Government, transparent in its activities.

It will reduce contacts between the population and officials, improve the quality and reduce the time for rendering services. This will lead to a new administrative reform and a reduction in the state apparatus.” Also, in his Address to the people of Kazakhstan, the Head of State noted that “to carry out such work, a large program is needed to eliminate computer illiteracy and provide the population with access to the Internet” [2].

It is important to note that digital literacy of the population is growing. If in 2008 the share of Internet users aged 16 to 74 was 15.1%, then in 2021 it is the majority of the population, 93.3% of the population [3]. In other words, there is a willingness on the part of the population to interact with the "Electronic Government".

Diagram 1. Share of Internet users aged 16-74 in Kazakhstan, %

Source: BNS ASPaR RK

Nowadays the information and communication technologies continue to develop rapidly. For example, there is a transition to mobile devices - most people access the Internet through mobile devices. In modern conditions, for the further development of democratic principles, the integral components of which are accessibility, transparency, openness of state bodies, it is important to further develop the "Electronic Government". This requires an analysis of its development at the current moment.

Nowadays a significant attention is paid to the development of e-government in Kazakhstan. In 2020, a group of researchers released the book «Introducing E-Government in Kazakhstan: The Concept of E-Democracy for the State-Public Interaction» [4], which addressed issues such as «Evolution of Business-Government Interaction Models», «Digital Agropolis as a Model of Sustainable Development in Rural Areas of Eurasia Region», etc. It is also necessary to highlight the works of the following authors: Bokayev B., Davletbayeva Zh., Amirova A., Rysbekova Zh., Torebekova Z., Jussupova G. [5], Amanbek Y., Balgayev I., Batyrkhanov K., Tan M. [6]. Petrenko E. S., Shevyakova A. L. [7], Knox C., Janenova S. [8], Bhuiyan S. H. [9]. The author Kassen M. devoted a number of works to the development of e-government in Kazakhstan [10-12].

The purpose of the study is to determine the key features of the development of the "Electronic Government" of Kazakhstan.

Research objectives:

- consider the legislative and institutional framework for the development of "Electronic Government" in Kazakhstan;
- identify stages in the development of "Electronic government" in Kazakhstan;
- study the assessment of international ratings regarding the development of "Electronic Government" in Kazakhstan;
- identify the dynamics of the public services most in demand by the population;
- determine the distinctive characteristics of the "Electronic Government" of Kazakhstan;
- to study perspective directions of development of "Electronic government" in Kazakhstan.

Research methods

The study uses the method of analysis, which made it possible to identify the distinctive features of the development of e-government in Kazakhstan. Research is based on the case study of Kazakhstan's e-government and document analysis of state orders, laws and statistics from the e-government.

Results of the study

First, Kazakhstan has created the necessary legislative and institutional framework for the development of "Electronic Government". The e-government portal has been operating in Kazakhstan since 2006. This portal was created in accordance with the Decree of the President of the Republic of Kazakhstan dated November 10, 2004 No. 1471 "On the state program for the formation of "electronic government" in the Republic of Kazakhstan for 2005-2007" [13]. A separate chapter "Electronic government" is devoted to the Law of the Republic of Kazakhstan "On Informatization". According to its provisions, the "Electronic government" has a number of goals. First of all, they relate to ensuring "the availability, quality and efficiency of the provision of public services in electronic form; increasing transparency in the activities of state bodies, ensuring the availability of information, public control and participation of the population in solving issues of public administration at all levels; ensuring the implementation and support of the administrative reform of public administration; optimization of the activities of state bodies through the use of information and communication technologies; as well as reduction (exclusion) of the use of paper documents and requirements for their submission" [14].

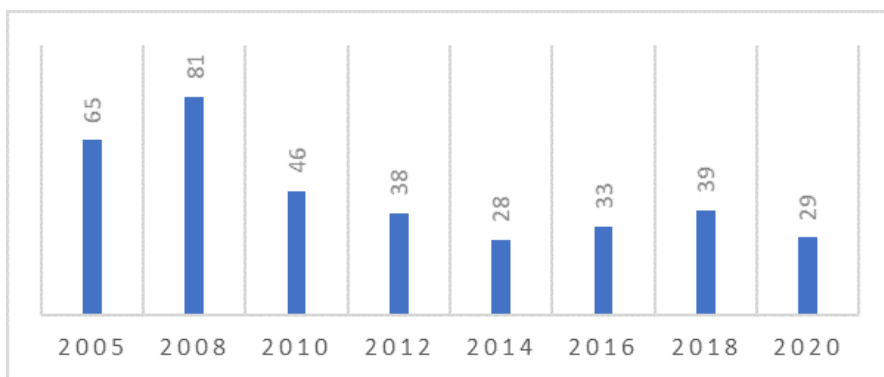
Since 2016, a specialized state body has been operating in Kazakhstan - the Ministry of Digital Development, Innovation and Aerospace Industry. One of its main activities is e-government and public services. The Ministry is the coordinator for the automation and optimization of public services. Participation in the management and maintenance of the functioning of the portal takes JSC "National

Information Technologies" [15]. This organization, in accordance with the Decree of the Government of the Republic of Kazakhstan dated January 29, 2016 No. 40, is defined as the Operator of the information and communication infrastructure of the "Electronic Government" [16].

The adoption of regulatory legal norms regarding e-government allows experts to single out several stages of its development separately. The first stage (2005-2006) is associated with the launch of the e-government portal. During this period, materials about public services were posted on the portal. They were more informational in direction. At the second stage (2007-2008), the portal users were given the opportunity to receive public services in electronic format. At the next stage, citizens were able to pay state duties and fees, fines and utilities, and electronic public procurement was also introduced. Since 2010, a new stage has been marked - public services are provided to the population more quickly and comprehensively, the range of socially significant public services online has expanded [17].

Second. An analysis of the positions of the "Electronic Government" of Kazakhstan in international rankings indicates its gradual development with minor fluctuations. According to the e-Government Development Index, in 2020 Kazakhstan ranked 29 out of 193 countries.

Diagram 2. Positions of Kazakhstan in the ranking of the e-Government Development Index

Source: UN

This index is an assessment of the development of e-government in the Member States of the United Nations. It includes an assessment of website development patterns as well as access (infrastructure and digital literacy) to reflect how a country is using information technology to improve access and engagement of its population. The index is a composite measure of three important aspects of e-government: online service delivery, telecommunications, and human potential.

It should be noted that according to the Index for 2020, Kazakhstan occupies a leading position in the development of "Electronic Government" in Central Asia (Table 1).

Rank	Country	E G D I Level	E G D I Rating	EGDI 020	Online Service Index	Tele-comm. Infrastructure Index	Human Capital Index
29	Kazakhstan	Very High EGDI	V3	0,8375	0,9235	0,7024	0,8866
83	Kyrgyzstan	High EGDI	H3	0,6749	0,6471	0,5902	0,7873
133	Tajikistan	Middle EGDI	MH	0,4649	0,3176	0,3496	0,7274
158	Turkmenistan	Middle EGDI	M2	0,4034	0,1765	0,3555	0,6783
87	Uzbekistan	High EGDI	H3	0,6665	0,7824	0,4736	0,7434

In addition, Kazakhstan is among the countries with very high OSI (Online Services Index - a composite indicator that measures the use of information and communication technologies by governments for the provision of public services at the national level), including a very high HCI (Human Capital Index.) and high TII (Telecommunication Infrastructure Index) (Table 2). Experts note that in these countries “human capital is highly developed, but the state of their infrastructure may hinder further progress in the development of e-government” [18].

Very high OSI			
Very High HCI + High TII	Very High TII + High HCI	High TII + High HCI	High HCI + Moderate TII
Albania, Argentina, Brazil, Colombia, Croatia, Ecuador, Kazakhstan, Mexico, Oman, Peru, Serbia, Thailand, Turkey	Kuwait, United Arab Emirates	China, Dominican Republic, Republic of Moldova	India, Uzbekistan

Table 2. List of countries with a very high Online Services Index, 2020

Source: UN

Among landlocked countries, Kazakhstan takes the lead in the development of e-government. Experts note that in 2018 Kazakhstan moved from the group of high to the group of very high e-government development index and attribute this to the adoption of the Digital Kazakhstan program. This program is aimed at improving the mechanisms for providing public services online, expanding the ICT infrastructure and improving the quality of education and digital literacy of the population.

Third. Analysis of statistical information on the amount of use by the population [19] of certain public services on the e-Government portal allows us to conclude that the dynamics of the development of this portal meets the needs of the population. In turn, these needs for public services are flexible and responsive to the process of making political decisions, introducing innovations on various issues of the socio-political and economic agenda.

So, in 2017, in the top 10 popular services on the e-government portal was "Enrolling children in kindergarten", in the specified year 235 912 people received this service. In subsequent years, this service is no longer included in the list of the most popular services. This is due, first of all, to the adoption of a political decision, enshrined in the Order of the Minister of Education and Science of the Republic of Kazakhstan dated October 11, 2017 No. 518 "On Amendments to the Order of the Minister of Education and Science of the Republic of Kazakhstan dated April 7, 2015 No. 172 "On Approval of Standards of State services provided by local executive bodies in the field of preschool education and training, as well as methodological recommendations for automating the process of forming and functioning of the queue and issuing referrals to preschool organizations. According to the document, public services are provided by local executive bodies. In 2017, a special portal was put into operation - the automated service "Indigo" (<https://indigo24.kz>). It allows you to queue up for kindergarten, get a referral to a preschool institution, study the register of kindergartens. In addition, similar services were subsequently launched at the regional level, for example, in Karaganda in 2017, the state services "Placing preschool children (up to 7 years) on the waiting list for sending to preschool organizations" and "Acceptance of documents and enrollment of children to preschool educational institutions" is carried out through the portal "Garden.kargoo.gov.kz" [20].

Another example is the state service "Issuance of information on the state of pension savings (including investment income) of a contributor (recipient) of a unified accumulative pension fund." It topped the top 10 most requested public services in 2021, with the number of service users reaching 408 792. The reason for this is the adoption of a political decision in 2021 on the early withdrawal of part of the pension savings of the population, since that time, citizens have received the right to withdraw part of the pension savings above the adequacy threshold for housing issues and treatment.

It is also necessary to note the public service, which was widely used in 2020 and 2021 - "Issuance of a certificate confirming that the applicant (family) belongs to the recipients of targeted social assistance." The number of users of this public service was 71 132 and 264 871, respectively. This trend is also related to the process of political decision-making - in this period of time, innovations were introduced in the procedure for providing targeted social assistance to the population.

It is worth noting the state service "Attachment to a medical organization providing primary health care" has been launched on the e-government portal since 2013. This service is available for all regions. In 2016, 24,173 people used the service of the eGov.kz portal for attaching to a polyclinic [21]. This service

in January 2020 entered the top three in terms of the number of requests from the population - this state service. 256,440 people used the service. This is due to the introduction of compulsory social health insurance from January 2020.

It should be noted that the most popular public service on the e-government portal of Kazakhstan from 2017 to 2019 was the issuance of address certificates. If in 2017 16,238,572 such certificates were issued, in 2018 - 12,664,835, in 2019 the number of issuances decreased significantly, but also remained in first place in terms of the number of provision of this public service - 1,461,418. From November 1, 2019 the state service "Issuance of address certificates from the place of residence" was canceled.

Services consistently used by the population are the issuance of certificates related to real estate (they are necessary when applying for a mortgage, concluding sales contracts, and so on), as well as a certificate of the absence or presence of a criminal record (necessary, most often, for employment) (Table 3).

Name of the public service	2017	2018	2019, January	2020, January	2021, January
"Issuance of a certificate of registered rights (encumbrances) to real estate and its technical characteristics"	2 638 413	2 443 714	194 343	236 984	н.д.
"Issuance of a certificate of the presence (absence) of a criminal record" (2017, 2018), "Issuance of a certificate of the presence or absence of information on the records of the Committee on Legal Statistics and Special Records of the Prosecutor General's Office of the Republic" (since 2019)	1 511 925	1 722 669	200 377	338 214	344 862
"Issuance of a certificate of absence (presence) of real estate"	2 460 915	2 241 798	319 150	512 902	397 364

Table 3. Public services most frequently used by the population through the e-Government portal

Source: E-gov

The foregoing allows us to conclude that the e-government portal is developing in accordance with the political decisions made.

Conclusions

An analysis of statistical data on public services provided to the population online and the position of the "Electronic Government" of Kazakhstan testify to the confident development and improvement of the quality of this channel.

This is facilitated, first of all, by the strong political will of the country's leadership for the digitalization of public administration. This is expressed in the creation of the necessary legislative and institutional framework for the development of "Electronic Government".

The dynamic development of e-government in Kazakhstan is recognized by UN experts. This is evidenced by the analysis of the positions of the "Electronic Government" of Kazakhstan in the Index of Development of Electronic Government - 29th place in 2020. It should be noted that Kazakhstan occupies a leading position in the development of "Electronic Government" in Central Asia and among countries that do not have access to the sea. In addition, Kazakhstan is among the countries with very high scores in the Online Services Index.

The analysis of statistical information on the amount of use by the population of certain public services on the e-Government portal allows us to conclude that the dynamics of the development of this portal meets the needs of the population.

Today, in the conditions of rapid renewal and development of information technologies, it is necessary to constantly improve and develop the "Electronic Government". To do this, in general, it is necessary to take measures to expand the openness, accessibility and efficiency of the provision of public services to the population and provide feedback from public authorities to the population.

REFERENCES:

1. Plan natsii «100 konkretnykh shagoV». Programma Prezidenta Respubliki Kazakhstan ot 20 maya 2015 goda [The plan of the nation «100 concrete steps». Program of the President of the Republic of Kazakhstan dated May 20, 2015]. URL:<https://adilet.zan.kz/rus/docs/K1500000100> (Accessed: 28.10.2022).
2. Poslanie Prezidenta Respubliki Kazakhstan N.A. Nazarbaeva narodu Kazakhstana. 19 mart 2004 g. K konkurentosposobnomu Kazakhstanu, konkurentosposobnoi ehkonomike, konkurentosposobnoi natsii [Message from the President of the Republic of Kazakhstan N.A. Nazarbayev to the people of Kazakhstan. March 19, 2004 Toward a competitive Kazakhstan, a competitive economy, a competitive nation]. URL:https://www.akorda.kz/ru/addresses/addresses_of_president/poslanie-prezidenta-respubliki-kazakhstan-n-a-nazarbaeva-narodu-kazakhstana-19-mart-2004-g_1342416361 (Accessed:08.11.2022).
3. Statistika informatsionno-kommunikatsionnykh tekhnologii [Statistics of information and communication technologies]. URL:<https://stat.gov.kz/official/industry/29/statistic/6> (Accessed:15.11.2022).
4. Kumatova A., Bekbasarova T., Abdrashev R. Introducing E-Government in Kazakhstan: The Concept of E-Democracy for the State-Public Interaction //Toward Sustainability Through Digital Technologies and Practices in the Eurasian Region. – IGI Global, 2020. – С. 1-16.
5. Bokayev B. et al. Transforming E-government in Kazakhstan: a citizen-centric approach // The Innovation Journal. – 2021. – Т. 26. – №. 1. – С. 1-21.
6. Amanbek Y. et al. Adoption of e-government in the Republic of Kazakhstan //Journal of Open Innovation: Technology, Market, and Complexity. – 2020. – Т. 6. – №. 3. – С. 46.

7. Petrenko E. S., Shevyakova A. L. Features and perspectives of digitization in Kazakhstan //Ubiquitous Computing and the Internet of Things: Prerequisites for the Development of ICT. – Cham: Springer International Publishing, 2019. – С. 889-899.
8. Knox C., Janenova S. The e-government paradox in post-Soviet countries //International Journal of Public Sector Management. – 2019. – Т. 32. – №. 6. – С. 600-615.
9. Bhuiyan S. H. E-government in Kazakhstan: Challenges and its role to development //Public Organization Review. – 2010. – Т. 10. – №. 1. – С. 31-47.
10. Kassen M. E-government in Kazakhstan: A case study of multidimensional phenomena. – Routledge, 2016.
11. Kassen M. E-government in Kazakhstan: realization and prospects. – 2010.
12. Kassen M. Understanding Systems of e-Government: e-Federalism and e-Centralism in the United States and Kazakhstan. – Lexington books, 2015.
13. Ukaz Prezidenta Respubliki Kazakhstan ot 10 noyabrya 2004 goda N 1471. Utratil silu Ukazom Prezidenta Respubliki Kazakhstan ot 18 iyunya 2009 goda № 829 O Gosudarstvennoi programme formirovaniya «ehlektronnogo pravitel'stva» v Respublike Kazakhstan na 2005-2007 gody [Decree of the President of the Republic of Kazakhstan dated November 10, 2004 N 1471. Repealed by Decree of the President of the Republic of Kazakhstan dated June 18, 2009 No. 829 On the State Program for the Formation of «Electronic Government» in the Republic of Kazakhstan for 2005-2007]. URL:https://adilet.zan.kz/rus/docs/U040001471_ (Accessed: 20.11.2022).
14. Zakon Respubliki Kazakhstan ot 24 noyabrya 2015 goda № 418-V «Ob informatizatsii» (s izmeneniyami i dopolneniyami po sostoyaniyu na 03.09.2022 g.) [Law of the Republic of Kazakhstan dated November 24, 2015 No. 418-V "On Informatization" (as amended and supplemented as of March 09, 2022)]. URL:https://online.zakon.kz/Document/?doc_id=33885902&doc_id2=33885902#pos=3;98&pos2=3;98 (Accessed: 20.11.2022).
15. Ehlektronnoe pravitel'stvo Respubliki Kazakhstan [Electronic government of the Republic of Kazakhstan]. URL:<https://egov.kz/cms/ru/information/about> (Accessed: 12.12.2022).
16. Uslugi [Services]. URL:<https://www.nitec.kz/ru/article/uslugi-page> (Accessed: 12.12.2022).
17. Ehlektronnoe pravitel'stvo [Electronic government]. URL:<https://www.gov.kz/memleket/entities/kgu/activities/1363?lang=ru> (Accessed: 17.12.2022).
18. ssledovanie OON: Ehlektronnoe pravitel'stvo 2020 Tsifrovoe pravitel'stvo v desyatiletii deistvii po dostizheniyu ustoichivogo razvitiya S dopolneniem po reagirovaniyu na COVID-19. OON, 2020 [UN Study: E-Government 2020 Digital Government in the Decade of Action for Sustainable Development With an addendum on response to COVID-19. OON, 2020]. URL:<https://publicadministration.un.org/egovkb/Portals/egovkb/Documents/un/2020-Survey/2020%20UN%20E-Government%20Survey%20-%20Russian.pdf> (Accessed: 17.12.2022).
19. Interesnaya statistika ehlektronnogo pravitel'stva [Interesting e-government statistics]. URL:<https://egov.kz/cms/ru/information/about/stat> (Accessed: 27.12.2022).
20. Podrobnее ob avtomaticheskome raspredelenii mest v detsadakh. Novyi Vestnik. 05 Fevral', 2018 [More about the automatic distribution of places in kindergartens. New herald. February 05, 2018]. URL:<http://nv.kz/2018/02/05/193798/> (Accessed: 17.12.2022).
21. Cherez portal eGov za pervyi mesyats kampanii k poliklinikam prikrepilos' bolee 6 tysyach grazhdan [During the first month of the campaign, more than 6,000 citizens joined polyclinics through the eGov portal]. URL:<https://www.nitec.kz/ru/news/cez-portal-egov-za-pervyi-mesac-kampanii-k-poliklinikam-prikrepilos-bolee-6-tysac-grazhdan> (Accessed: 17.12.2022).

Жанар Сарсенбаева

*Қазақ ұлттық қыздар педагогикалық университетінің
қауымдастырылған профессор м.а., саяси ғылымдарының кандидаты,
(Алматы, Қазақстан)
e-mail: zhakentiy@mail.ru*

ҚАЗАҚСТАН ТМД МЕМЛЕКЕТТЕРІ АРАСЫНДАҒЫ ХАЛЫҚАРАЛЫҚ ИНТЕГРАЦИЯ ЖҮЙЕСІНДЕ

Андатпа. Мақалада КСРО ыдырағаннан кейін пайда Тәуелсіз мемлекеттер достастығы ұйымының құрылу тарихы мен бүгінгі таңдағы ұйымға мүше елдері арасындағы интеграциялық байланыстары айқындалады. Қазақстан ұйымның құрылуы мен қалыптасуы тарихында шешуші роль атқарғандығы ерекше аталады. Тәуелсіз ел атанған соң Қазақстан өз даму жолын тапты. Халықаралық қарым-қатынастарда көпвекторлық ұстанымға артықшылықтар беріп, барлық елдермен достыққа негізделген байланыстар орнатты. Ол әсіресе Тәуелсіз мемлекеттер достастығы ұйымы аясында ерекше белсенді жүрді. Автор Қазақстан Республикасының ұйым аясында мемлекеттермен интеграциялық байланыстарын сараптап, оның негізгі бағыттарын анықтайды. Бүгінгі таңда ұйымға мүше елдермен байланыстардың ерекшеліктерін сипаттап, Қазақстан үшін ұтымды болатын мәселелерге талдау жасалынады. Қазақстан Республикасының ұйымға мүше өзге мемлекеттермен өзара саяси, әлеуметтік және экономикалық, білім және ғылым саласындағы байланыстарына мән беріліп, еліміз үшін пайдалы болатын мәселелерге ерекше көңіл аударылады. Бүгінгі күні ТМД елдері арасындағы шиеленісті байланыстар сипатталып, оның теріс әсеріне баға беріледі. Ұйымға мүше елдердің шиеленісті байланыстар жағдайында Қазақстан Республикасының сыртқы саясатының басымдылықтар мәселесі талданады. Көпвекторлы саясаттың артықшылықтарына баға беріліп, оның дұрыстығы дәлелденеді.

Түйін сөздер: *интеграциялық байланыстар, сыртқы саясат, ТМД, Еуразиялық экономикалық бірлестік, Кедендік одақ, БҰҰ, ЕҚЫҰ, Ислам ынтымақтастық ұйымы, Шанхай ынтымақтастық ұйымы.*

Жанар Сарсенбаева

КАЗАХСТАН В СИСТЕМЕ МЕЖДУНАРОДНОЙ ИНТЕГРАЦИИ ГОСУДАРСТВ СНГ

Аннотация. В статье раскрывается история возникновения организации Содружества Независимых Государств, возникшей после распада СССР, и современные интеграционные связи между странами-членами организации. Особо отмечается, что Казахстан сыграл решающую роль в истории создания и

становления организации. Став независимой страной, Казахстан нашел свой путь развития. В международных отношениях он обеспечил многовекторную позицию и установил дружественные связи со всеми странами. Особенно активно он шел в рамках организации Содружества Независимых Государств. Автор анализирует интеграционные связи Республики Казахстан с государствами в рамках организации и определяет ее основные направления. На сегодняшний день дается описание особенностей связей со странами-членами организации и анализ вопросов, которые будут рациональными для Казахстана. Особое внимание уделяется взаимоотношениям Республики Казахстан с другими государствами-членами организации в политической, социальной и экономической сферах, сфере образования и науки, вопросам, которые будут полезны для нашей страны. На сегодняшний день описаны напряженные связи между странами СНГ и дана оценка его негативному влиянию. Анализируется вопрос приоритетов внешней политики Республики Казахстан в условиях напряженных связей стран-членов организации. Дается оценка преимуществ многовекторной политики и доказывается ее правильность.

Ключевые слова: *интеграционные связи, внешняя политика, СНГ, Таможенный союз, ООН, ОБСЕ, Организация исламского сотрудничества, Шанхайская организация сотрудничества.*

Zhanar Sarsenbayeva

KAZAKHSTAN IN THE SYSTEM OF INTERNATIONAL INTEGRATION OF THE CNS

Abstract. The article reveals the history of the emergence of the organization of the Commonwealth of Independent States, which arose after the collapse of the USSR, and modern integration ties between the member countries of the organization. It is particularly noted that Kazakhstan has played a decisive role in the history of the creation and formation of the organization. Having become an independent country, Kazakhstan has found its own way of development. In international relations, he ensured a multi-vector position and established friendly relations with all countries. It was especially active within the framework of the organization of the Commonwealth of Independent States. The author analyzes the integration relations of the Republic of Kazakhstan with the states within the organization and defines its main directions. To date, a description of the features of relations with the member countries of the organization and an analysis of issues that will be rational for Kazakhstan is given. Special attention is paid to the relations of the Republic of Kazakhstan with other member states of the organization in the political, social and economic spheres, education and science, issues that will be useful for our country. To date, the strained ties between the CIS countries are described and its negative impact is assessed. The article analyzes the issue of priorities of the foreign policy of the Republic of Kazakhstan in the context of tense relations between the member countries of the organization. The advantages of a multi-vector policy are assessed and its correctness is proved.

Key words: *integration relations, foreign policy, CIS, Customs Union, UN, OSCE, Organization of Islamic Cooperation, Shanghai Cooperation Organization.*

Кіріспе

КСРО ыдырағаннан кейін бұрынғы одақтас республикалар арасында бір ұйым аясында бірігу идеясы пайда болды. Ұйым өзара сенімділікке негізделген қарым-қатынастар қалыптастыруға бағытталды. Нәтижесінде Қазақстан Республикасы өзінің тәуелсіздігін жариялағаннан кейін, 1991 жылдың 21 желтоқсанында Алматы қаласында үлкен жиын өткізді. Нәтижесінде Тәуелсіз мемлекеттер достастығы деп аталатын жаңа халықаралық ұйым пайда болды. Ұйымның басты ерекшелігі, ол КСРО-ға бұрын мүше болған елдердің басын қосуында еді. Рас ұйымның жұмысына Балтық жағалауы елдері, оның ішінде Латвия, Литва және Эстония сынды елдер қатысудан бас тартса, алғашқы жылдары Грузия тек қана бақылаушы ел қызметін атқарды. 1993 жылы Грузия ұйымға мүше болып кіреді. Дегенмен түрлі саяси оқиғалар салдарынан Грузия ұйымға мүше болудан бас тартты. Мұндай ұйым жұмысына қатысудан бас тартқан елдер қатарында Украина да бар. Олардың барлығы да Ресейдің сыртқы саясаттағы ұстанымдарына наразылық білдіріп, ортақ ұйымда болу жөн деп таппады. Алғашқы жылдары ұйым жұмысына салғырт қараушылық әрекеттері өзге де елдерден байқалғанымен, уақыт өте келе ұйым жұмысына белсенді араласуын байқаймыз. Қазақстан Республикасы өз кезегінде ұйымның жұмысына алғашқы күндерден бастап белсенді қатысып келеді. Ұйым аясында атқарылатын саяси маңызы бар шаралармен қатар, әлеуметтік-экономикалық бастамаларға да қолдау білдіріп келеді. ТМД мемлекеттерімен белсенді өзара ықпалдасу үдерістері қоғамның барлық саласын қамтып отыр.

Ұйымның өз жарғысы және түрлі салаларды реттеуге бағытталған Кеңестер қызметі бар. Сонымен қатар ұйым тек қана бір бағытта ғана дамып отырған жоқ. Ұйымға мүше елдер арасында өзара саяси және экономикалық сипаттағы бірігушілік әрекеттері де жүзеге асуда. Сөзсіз мұндай ықпалдасу бағытындағы белсенділік мемлекеттер арасындағы сенімділік пен әр тараптың қызығушылығы, мүддесі ескерілетін байланыстардың жүзеге асуына түрткі болуы тиіс.

Зерттеу әдістемесі

Мақала барысында саясаттану ғылымымен қатар, қоғамдық-гуманитарлық ғылым саласына белгілі бірқатар әдістер қолданылды. Кез-келген мәселені қарастыру барысындағы ұстанымдардың бірі – объективтілік болды. Мәселенің жағымды және жағымсыз жақтары толыққанды талданып, барынша шынайы тұжырымдар жасалынды. Кез-келген тұжырым аталған мәселеге қатысты жарық көрген зерттеу жұмыстарының мәліметтерін терең салыстырмалы-талдау нәтижесінде жасалды. Жекелеген мәселелерді, соның ішінде Қазақстанның ТМД аясындағы ұйымға мүше мемлекеттермен өзара ықпалдасу үдерісін талдау барысында ретроспективтілік әдіс басшылыққа алынды. Демек, Қазақстанның

ұйым аясында мемлекеттермен ықпалдасу үдерісінің бастаулары, барысы мен нәтижелері қатар талданды. Зерттеу барысында ТМД ұйымының құрылуы мен ұйым ретіндегі ерекшеліктері сипаттала келе, нақты сол ұйым аясындағы шешімдердің, әсіресе ықпалдасу үдерісіне әсері жан-жақты талданды. Зерттеу барысында қазіргі таңдағы ТМД мемлекеттерінің саяси институт ретіндегі ерекшеліктеріне жалпы мағлұматтар беріліп, жүйелі түрде негізгі мәселені талдауға мүмкіндік туындады.

Негізгі бөлім

XX ғасырдың 90-шы жылдары халықаралық саяси үдерістер күрделі өзгерістерге ұшырады. Оның басты себептерінің бірі КСРО-ның ыдырауымен тығыз байланысты болды. Экономика саласындағы дағдарыстарды еңсере алмаған КСРО-ның бірнеше тәуелсіз мемлекеттерге бөлінуі саяси сипаты басым оқиғалар қатарына жатады. Рас КСРО-дағы экономикалық дағдарыстар жаңа құрылған мемлекеттердің алғашқы жылдардағы дамуына өзінің кері әсерін берді. Өйткені барлық мемлекеттердің саяси институт ретінде дамуының алғашқы кезеңдері экономикалық қиындықтармен сипатталады. Сол себепті де алғашқы жылдар экономикалық өрлеуге бастайтын жолдарды белсенді іздеумен байланысты болды. Бұл өз кезегінде саяси-экономикалық сипаттағы интеграцияларға жол ашты. Оның алғашқы әрекеті 1991 жылдың 21 желтоқсанында Алматы қаласында өткен жиын барысында шешімін тапты. Алматы қаласына бұрынғы КСРО-ға мүше болған елдердің басшылары жиналып, Тәуелсіз мемлекеттер достастығы деп аталатын халықаралық ұйымның негізін қалады. Әрине аталған ұйым КСРО-ға мүше болған мемлекеттердің барлығын қамтыды десек, артық болады. Балтық жағалау елдері ұйымнан ресми түрде бас тартса, Грузия алғашқы да тек қана бақылаушы ел ретінде қатысқан болатын. Рас 1993 жылы ұйымның жарғысы қабылданып, Грузия ТМД құрамына кіргенімен, уақыт өте Грузия аталған ұйымнан шығып кетті. Дегенмен бұл ұйымның құрылуы ТМД аумағындағы мемлекеттердің интеграциясының алғышарттарын қалыптастыра алды деп айтуға болады.

Тәуелсіздіктің алғашқы жылынан бастап Қазақстан Республикасының сыртқы саясатындағы басымдылыққа ие болған бағыттың бірі көпвекторлылық еді. Барлық елдермен достық байланыстарға мән беретін еліміздің сыртқы саясатындағы ерекше назар әсіресе ТМД аумағындағы елдерге аударылады. Әрине ұйым ретінде ТМД-ның өзіндік ерекшеліктері бар. Ең бастысы ТМД-ға мүше елдердің тең құқықтылығы сақталады. Бұл жоғарыда аталған ұйымның жарғысымен бекітілген болатын. Рас алғашқы жылдары бұл ұйымды құру барысында негізінен саяси сипаттағы қажеттіліктер басым болды. Дегенмен уақыт өте келе ТМД аясындағы мемлекеттердің халықарлық байланыстарында әлеуметтік-экономикалық сипаттағы интеграциялық ықпалдастықты да байқауға болады. Мысалы, ТМД құрылған уақыттан бері қалыптасқан тәжірибеге сай, ұйымға мүше елдердің басшылары жылына екі рет кездесу өткізеді. Оның бірі ресми кездесу болса, екіншісі бейресми кездесулер. Сонымен қатар, ұйым аясында мүше елдердің үкіметаралық кездесулері де

жылына екі рет ұйымдастырылады. Ұйымның жанында жылына төрт рет бас қосатын экономикалық кеңес те бар. Демек ұйым тек қана саяси интеграция ғана емес, сондай-ақ экономикалық байланыстарды да күшейтуге мүдделі деп айтуға толық негіздер бар. ТМД-ға мүше мемлекеттері арасында ерекше қарқынды байланыстар білім және ғылым саласында да орын алып отыр. Демек, Қазақстанның ТМД мемлекеттері арасындағы халықаралық байланыстар жүйесі кешенді зерттеуді талап ететіні анық.

Ұйым аясындағы мемлекеттердің саяси интеграциясы бірқатар тұжырымды бағдарламалар негізінде жүзеге асады. Солардың бірі Қазақстан тарапының ұсынысымен қабылданған ТМД-ны дамыту Тұжырымдамасы болып табылады. Тұжырымдамада барлық маңызды шаралардың жоспары бекітіліп, оның орындалуы, мүмкін болатын нәтижелері болжамды талқыланған. Сонымен қатар, аталған Тұжырымдама сынды ТМД елдерінің дәл осы жылға дейін арналған экономикалық даму Стратегиясы да қабылданған. Осы Стратегия мен Тұжырымдаманың мақсаты мен орындалатын шаралардың мәніне көңіл аударсақ, тек қана саяси-экономикалық ғана емес, сонымен қатар қоғам саласының маңызды қырларын да реттеуге тырысушылықты байқаймыз. Қазақстанның ТМД мемлекеттері арасындағы халықаралық интеграция жүйесіндегі ықпалдастықтың үлкен бір саласы – саяси сипаттағы байланыстар болып табылатындығы анық. Біз алдымен ТМД-ның саяси үдерістердегі өзара ықпалдасу барысын сараптамас бұрын, ұйым ретіндегі ТМД-ның саяси үдерістерді реттеушілік қызметін айқындаған дұрыс. Қазақстанның ТМД шеңберіндегі халықаралық ықпалдасу үдерісі ұйымның арнайы Кеңестері мен оның шешімдері негізінде жүзеге асады. Мысалы, ТМД ұйымының саяси үдерістерді реттеуге бағытталған бірқатар Кеңестері жұмыс жасайды. Олардың қатарында:

- ТМД мемлекет басшыларының Кеңесі;
- ТМД үкімет басшыларының Кеңесі;
- ТМД сыртқы істер министрлерінің Кеңесі;
- ТМД-ның парламентаралық Ассамблеясы;
- ТМД-ға мүше елдердің Қорғаныс министрлерінің Кеңесі
- ТМД-ның тұрақты өкілдерінің Кеңесін атай аламыз [1, 54-56 бб.].

ТМД мемлекет басшыларының кеңесі ұйымның ең жоғарғы органы болып табылады. Өйткені дәл осы Кеңес ұйымның барлық алдағы уақытта іс-қимыл жоспарын нақтылап, бекітеді. Қазақстан тарапынан алғашқы жылдардан бастап бұл кеңеске мүше Н.Ә. Назарбаев болса, қазіргі таңда Қасым-Жомарт Кемелұлы Тоқаев бұл кеңестің мүшесі болып табылады. Қазақстан Республикасының осы Кеңес шешіміне сай ТМД мемлекеттерімен халықаралық қатынастар жүйесінде ықпалдасуы негізінен аймақ аралық әріптестік негізінде жүзеге асып келеді. Сонымен қатар терроризмге қарсы күрес, экономикалық сипаттағы әріптестік байланыстарды нығайту, мемлекеттер арасындағы көші-қон үдерісін реттеу сынды маңызды мәселелердің шешімін табуға атсалысады. Әсіресе бұл кеңестің шешіміне сай, Қазақстан Республикасы 2009 жылы әлемдік экономикалық дағдарысты еңсеруге қатысты іс-қимыл жоспарын бекіткен

болатын. Өз кезегінде ұйым аясындағы саяси үдерістерді реттеу ісінде біз атаған ТМД мемлекеттерінің үкімет басшыларының Кеңесінің алар орны ерекше. Бұл кеңес негізінен мемлекет басшылары Кеңесінің шешімдерін жүзеге асырумен айналысады. Біз бұл кеңестің мақсаттарымен таныса келе, үкімет басшыларының кеңесі негізінен елдер арасындағы экономикалық байланыстарды күшейтуге қатысатындығына көз жеткіземіз. Атап айтқанда, Қазақстан аталған кеңестің шешімдері аясында өндіріс саласында жастардың әріптестігін дамыту мен тәжірибе алмасуын жүзеге асыру жобаларының белсенді мүшесі болып табылады. Сонымен қатар үкімет басшыларының кеңесі ТМД мемлекеттері арасындағы білім және ғылым, мәдениет саласындағы алмасулардың белсенді қатысушысы. Ал сыртқы істер министрлерінің кеңесі негізінен атқарушылық сипаттағы жұмыстарды орындайды. Олар негізінен мемлекет және үкімет басшыларының кеңестеріне өз ұсыныстарын білдіріп отырады. Міне, осы кеңестердің жұмысын айқындау арқылы Қазақстанның ТМД мемлекеттері арасындағы халықаралық ықпалдастық жүйесіндегі орнын анықтауға болады. 1992 жылдың 27 наурызында алғаш рет ТМД-ға мүше елдердің парламентаралық Ассамблеясы өз жұмысын бастаған болатын. Осы жылдан бастап ұйымның барлық құқықтық-заңнамалық негіздері қалыптасып, ұйым аясындағы жұмыстардың конвенциялары қабылданды. Ол конвенциялардың қатарында ТМД елдеріне құқықтық көмек беру, азшылықты құрайтын ұлттарды қорғау, адамның негізгі құқықтарын сақтау, ТМД елдері аясында өзара әкімшілік құқық бұзушылықтың алдын алу сынды өзге де Конвенциялар қабылданған болатын. Осы қабылданған конвенциялар мен қалыптасқан Кеңестердің жұмысымен ТМД өзінің жұмыстарын үйлестіріп келеді. Ең бастысы осы заңнамалық-құқықтық негіздерге сай Қазақстан ТМД-ға мүше мемлекеттермен өзара байланыстарын үйлестіріп келеді [2, 24-31 бб.].

ТМД құрылғаннан бастап Қазақстан ұйымға мүше елдермен тығыз қарым-қатынастар орнатып келеді. Ол әрине ТМД аясындағы интеграциялық үдерістердің белсенді болуымен тығыз байланысты. Бүгінгі таңда біз қызығушылықтары сай келетін елдердің ұйым аясында өзіндік ықпалдасуын байқаймыз. Расында да ТМД-ға мүше елдердің әлеуметтік-экономикалық даму деңгейі де әртүрлі әрі мүдделері де бір-бірімен сай келе бермейді. Сол себепті ұйым аясында жекелеген мемлекеттердің өзара ықпалдасуының орын алу да заңдылық деп санаймыз. Оған әрине геосаяси да ахуалдар өз әсерін тигізіп отырады. ТМД құрылғаннан бері посткеңестік кеңістіктегі геосаяси ахуалға теріс әсер ететін оқиғалар орын алғаны белгілі. 2008 жылдың тамыз айында Грузия мен Ресей Федерациясы арасындағы келіспеушіліктер нәтижесінде бес күнге созылған соғыс әрекеттері орын алды. Ресей тарапы Грузияның мүддесі қайшы келетін бірқатар шешімдер қабылдады. Оның ішінде Оңтүстік Осетия мен Абхазия елдерінің тәуелсіздігін мойындады. Сондықтан Грузия тарапы барлық дипломатиялық байланыстарды үзді. Оның ішінде ТМД аясындағы қалыптасқан қатынастары да тығырыққа тірелді. Сонымен қатар осындай сипаттағы байланыстарды біз Ресей мен Украина арасындағы қарым-қатынастарынан да байқаймыз. Украина Президентіне қарсы тұрғындар наразылығынан

басталған оқиғалар желісінің нәтижесінде 2014 жылы Қырым мен Севастополь сынды аймақтар Ресей Федерациясының құрамына кірді. Территориялық тұтастық бұзылып, қос ел арасындағы байланыстар тығырыққа тірелді. Бір байқағанымыз осы оқиғаларға дейін-ақ Украина мен ТМД арасындағы байланыстар, Украинаның ұйымға қатыстылығы күмәнді бола түскен. Өйткені 2013 жылдан бастап аталған ел ұйым жарнасын төлеуден бас тартып, Қырым оқиғасынан кейін тіпті Достастықтың атқарушы комитетіндегі өкілдерін де қайтарып алған. Осылайша ТМД-ның ұйым ретіндегі қызметін қолдауды тоқтатқан [3, 2 б.]. Ал бүгінгі Украина жеріндегі «арнайы әскери операция» деп атаған соғыс қимылдары ТМД және оның қабылдаған шешімдері мен Кеңес жұмыстарының нәтижесін Украина тарапы толығымен жоққа шығаруына түрткі болды. Сөзсіз мұндай қақтығыс ұйым аясындағы жұмыстардың өз деңгейінде ұйымдастырылуына деген қажеттілікті туындатады. Рас ТМД-ның құрылған күнінен бастап, ұйым аясындағы мемлекеттердің интеграциясы бірнеше бағытта белсенді жүруде. Ұйымға мүше мемлекеттердің интеграциясы негізінен төрт бағытта қалыптасып үлгерді. Әрине ұйымнан тыс та өзара ықпалдасу әрекеттері байқалады. Мысалы, Қытай Халық Республикасының бастамасымен жүзеге асып жатқан «Бір белдеу, бір - жол» деп аталатын Ұлы Жібек жолын қайта қалыптастыру әрекеттеріне бірқатар ТМД-ға мүше елдер белсенді араласып отыр. Дегенмен, ұйым аясында Қазақстан Республикасы белсенділік танытып отырған бағыттар қатарында Ұжымдық қауіпсіздік туралы шарт ұйымы, Еуразиялық экономикалық бірлестік, Кедендік одақ және Бірыңғай экономикалық кеңістік сынды бастамаларды атауға болады. Қазақстан Республикасы осы аталған ұйымдар мен келісімдердің барлығының да қатысушысы болып табылады. Мысалы 2000 жылы құрылған Еуразиялық экономикалық одақ негізінен бес ТМД мемлекеттерінің басын қосады. Олардың ішінде Қазақстанмен қатар, Ресей, Беларусь, Қырғызстан мен Тәжікстан елдері бар. Ал, 2002 жылы құрылған Ұжымдық қауіпсіздік туралы шарт ұйымына Қазақстан Республикасымен қатар, Ресей Федерациясы, Армения, Қырғызстан, Беларусь және Тәжікстан мемлекеттері бар. Барлығы 6 мемлекет мүше болып табылады. Рас 2021 жылдың соңына дейін аталған ұйымның жеке әскери құрамалары бар болып саналғанымен, олар белгілі мақсатта қолданылмаған болатын. Ұйымға мүше елдер территориялық тұтастық пен мемлекет тәуелсіздігін сақтап қалу үшін өзара әскери көмек сұрау құқығына ие. Сонымен қатар ТМД-ға мүше мемлекеттердің өзара ықпалдасығын күшейтуге түрткі болған келісімдер 2010 жылы орын алды. Осы жылы ТМД-ға мүше мемлекеттер, Қазақстан мен Ресей және Беларусь өзара Кедендік Одақты құрып, артынша 2012 жылы Бірыңғай экономикалық кеңістік деп аталатын ықпалдасудың жаңа кезеңін бастады [4, 7-8 бб.]. Бір ерекшелігі бұл ұйымдар өздерінің кеңестері мен парламенттік органдарына ие. Ал Ұжымдық қауіпсіздік туралы шарт ұйымы жеке әскерге де ие. Демек, бұл ТМД мемлекеттері арасындағы өзара ықпалдасу үдерісінің белсенді жүріп жатқандығының көрінісі болып табылады. ТМД-ның құрылуы мен ондағы мемлекеттердің өзара ықпалдасуы әрине белгілі бір дәрежедегі қажеттіліктен туындап отыр. Сондықтан кез-келген мемлекеттің

ұйым аясынан тыс өзге де алыс және жақын шетелдермен тығыз байланыстар орнатып, саяси-экономикалық ықпалдастықта қарым-қатынастар орнатуы заңдылық. Алайда Ресей зерттеушілері ТМД ұйымы аясындағы байланыстарды тығырыққа тіреп, ұйымдағы Ресейдің ықпалын жою үшін батыс елдері белсенді әрі жоспарлы әрекеттер ұйымдастыруда деген көзқарасты ұстанатындығын байқауға болады. Осы мақсатта батыс елдері ұйымға мүше мемлекеттермен тығыз байланыстар орнатып, өздерінің ықпалын арттыруды көздеп отыр деген пікір білдіреді. Әрине, ұйымға мүше елдердің қажеттілігі тек посткеңестік елдермен ықпалдасу арқылы ғана шешіле қоймайтындығы белгілі. Осы себепті ұйымға мүше елдердің, соның ішінде Қазақстан Республикасының батыс елдермен жүйелі байланыстар орнатуын ұйымның беделіне нұқсан келтіріп, теріс пиғылмен байланыстыру дұрыс емес деп санаймыз. Рас ТМД аумағындағы мемлекеттердің интеграциялық үдерістері әлемдік алпауыт елдер мен белсенді халықаралық ұйымдар аясындағы байланыстармен қатар жүрді. Мұны Қазақстанның мысалынан-ақ байқауға болады. Қазақстан Республикасы ТМД-ның белді мүшесі ретінде интеграциялық үдерістерге белсенді араласып, сонымен қатар БҰҰ, ЕҚЫҰ, Ислам ынтымақтастық және Шанхай ынтымақтастық ұйымдарының да белді мүшесі болып табылады. Оған қоса ЕуроОдақ елдерімен достық қарым-қатынастар орнатып, тіпті Солтүстік Атлантикалық келісім ұйымымен (НАТО) де ықпалдастық байланыстарда. Алайда мұндай интеграциялық байланыстарды батыс елдерінің ықпалы арқылы жүруде деп айтуға негіз жоқ. Тәуелсіз әр мемлекеттің өз мүддесі болатыны ақиқат және өзге елдер сол шындықты қабылдай алуы тиіс.

ТМД аясында мемлекеттердің өзара интеграциясында басты назарда негізінен саяси-экономикалық мүдде жатыр. Ал территориялық тұрғыдан шекаралас болу сынды мәселелер екінші кезекте тұрады. Мысалы 1994 жылы ұйым аясында Орталық Азиялық одақ құру мәселесі көтерілгенімен ол қолдау таппады. Өзара шекаралас жатқан Қырғызстан, Тәжікстан, Түрікменстан мен Өзбекстан Қазақстанның бұл ұсынысын қолдамаған болатын. Әрине бұл аталған елдердің өзара түйіткілді мәселелерінің әлі де болса шешілмегендігін көрсетеді. Тіпті сол жылдары Өзбекстан Орталық Азиядағы көшбасшы мемлекет болу мәртебесінде Қазақстан Республикасын өзінің бәсекелесі ретінде де көрген болатын. Сол себепті де бұл ұсыныстан бас тартып, уақыт өте келе ТМД ұйымының бағытында Ұжымдық қауіпсіздік туралы шарт ұйымынан да шығып кеткен болатын [5, 89-98 бб.].

Саяси астары бар ықпалдасу үдерістерімен қатар, Қазақстан Республикасының ТМД аясындағы байланыстарының үлкен бөлігі экономикалық мәселелермен тығыз байланысты. Отандық зерттеуші Г.Г. Рахматулина өзінің зерттеу жұмысында ТМД ұйымы бағытында құрылған Еуразиялық экономикалық одаққа мүше елдердің экономикасы бәсекеге қабілетті болған жағдайда жаһандану қатерін дұрыс басқарып, экономикалық қауіпсіздікке жол ашады деген пікір білдіреді [6, 265-269 бб.]. Алайда мұндай Еуразия экономикалық одақ сынды ұйымға ТМД мемлекеттерінің барлығы дерлік мүше емес. Сол себепті де бүтіндей ТМД елдерінің басын біріктіретін, әрі осы бағыттағы ықпалдасу

үдерістерін белсенді ететін шешімді жолды табу ісі әлі де болса өзекті болып табылады. Рас ТМД аясындағы экономикалық сипаттағы ықпалдасу үдерістеріне түрлі көзқарастар бар. Бүгінде еліміз мүше болып табылатын Кедендік одақ пен Еуразиялық экономикалық одақ сынды ұйымдардың жұмысына көңілі толмайтындығын білдіретін пікірлер мен көзқарастар өте көп [7, 4 б.]. Дегенмен бүгінгі таңдағы ТМД мемлекеттері арасындағы байланыстардың барысына мән беретін болсақ, ұйымның барлық елдері емес, тек қызығушылықтары мен мүддесі өзара сай келетін елдер арасында экономикалық сипаттағы байланыстар белсенді жүріп жатқандығын байқаймыз. Оның бастапқы қадамдары 1999 жылы жүзеге аса бастаған болатын. Өйткені осы жылы ТМД-ның Экономикалық кеңестері өз жұмысын бастаған болатын. Экономикалық кеңестің мақсаты ТМД аумағындағы экономикалық ықпалдасу үдерістерін толыққанды үйлестіреді деп айтсақ болады. Өйткені бұл кеңес ұйым аясында мемлекеттердің экономикалық байланыстарының бағыттарын айқындап, өзара тәжірибе алмасу, ақпараттармен бөлісу, әлеуметтік-экономикалық мәселелерді шешуді бірлесу жолдарын айқындайды. Оның құрамына әр мемлекеттің үкімет төрағасының орынбасарлары кіреді. Сонымен қатар кеңес жанындағы арнайы комиссия да жұмыс жасайды. Бұл комиссия айына бір рет бас қосса, кеңес жұмысы жылына төрт реттен кем болмайды. Ұйымға мүше мемлекеттер арасында экономикалық сипаттағы даулар туындаған жағдайда оны шешу мақсатында Экономикалық сот қызмет жұмыс жасайды. Бұл мемлекеттер арасындағы экономикалық ықпалдасу үдерістері барысында туындаған даулар мен орындалмаған міндеткерлікті қалпына келтіру сынды маңызды мәселелерді шешуге күзиретті болып табылады.

ТМД мемлекеттері, соның ішіндегі Қазақстанның экономикалық ықпалдасу үдерістері тек аталған ұйым ішінде ғана емес, сонымен қатар жаһандану үдерісінің барлық заңдылықтарына сай жүруде. Жаһандану дәуіріндегі экономикалық ықпалдасу үдерістері тек бір ұйымның аясында ғана емес, жан-жақты дамудың қажеттіліктерін талап етеді. Дегенмен ТМД ұйымы аясындағы экономикалық ықпалдасу үдерістері ерекше көңіл аударарлық. Өйткені, ТМД құрылған күннен бастап ұйым аясында еркін сауда аймағын қалыптастыру мақсатында бірнеше әрекеттер жасалды. А.М. Мухаметқалиева мен А.М. Мырзахметовалар өздерінің зерттеу жұмыстарында 2010 жылға дейін ТМД ұйымы аясындағы мемлекеттердің өзара экономикалық байланыстарын реттеу мақсатында 110 келісім шарттар жасалған деген пікір білдіреді [8, 23-24 бб.]. 2011 жылдың қазан айында ТМД мемлекеттері еркін сауда аймағы туралы келісімге қол қойылды. Нәтижесінде күні бүгінге дейін Қазақстан, Ресей мен Беларусь мемлекеттерді біріктірген Кедендік одақ құрылып, кейіннен Еуразиялық экономикалық одақ өз жұмысын бастады. Оған аталған үш мемлекетпен қатар Қырғызстан мен Армения мүшелікке өткен болатын.

Қазақстанның ТМД шеңберіндегі халықаралық ықпалдастықтың бір құрамдас бөлігі – білім және ғылым саласы болып табылады. Рас ТМД құрылған күннен бастап саяси-экономикалық тығыз байланыстармен қатар, білім және ғылым саласында ықпалдаса отырып, өзара үйлескен шешімдерді

табу ісі нақты қолға алынды. 1997 жылы ТМД аумағында бірыңғай білім беру кеңістігін қалыптастыру туралы келісімге қол қойылды. Оған Қазақстанмен қатар, Ресей және Өзірбайжан сынды жиыны сегіз елдің үкімет басшылары қол қойған болатын. Бұл құжат сөзсіз білім беру саласындағы ТМД мемлекеттері арасында интеграциялық үдерістерді белсенді етуде үлкен үлесін қосты. Құжат негізінде ТМД мемлекеттері арасындағы білім беру ісі бойынша әріптестік Кеңес те құрылған болатын. Бүгінгі күнге дейін осы кеңес аясында қырыққа жуық құжаттар қабылданып, өзекті мәселелер шешімін тапты. Мемлекет басшыларымен болған жиындар барысында шешімін тапқан білім саласының өзекті мәселелері қатарында жоғары білімі туралы дипломдардың ТМД аумағында мойындалуы болып табылады. Бұл әрине ТМД аумағындағы бірыңғай білім кеңістігін қалыптастыру мақсатында іске асып жатқан шара. Атап өтетін жайттың бірі ТМД көлемінде қабылданып жатқан шаралар ең алдымен таңдау мүмкіндігінің болуымен ерекшеленеді. Тіпті жекелеген шешімдер ТМД-ға мүше елдердің барлығына емес, сол жиын барысын да қатысып, шешім қабылдауға атсалысқан елдерге ғана қатысты болып жатады. Сол себепті кез-келген қабылданған шешім мен бағдарламалар барлық мемлекеттерге тарала бермеуі де мүмкін. Біз осы ретте ТМД аумағында, нақтырақ айтқан білім саласындағы ортақ кеңістікті қалыптастыру әрекеттерінде бірқатар айырмашылықтар бар екендігін атап өтеміз. Мысалы, 1999 жылы Италияның Болонья қаласында отызға жуық елдер Болон декларациясына қол қойған болатын. Осы декларация аясында елімізде көп кешіктірмей білім саласы түбегейлі реформаланып, оқытудың жаңа жүйесіне көшті. Алайда ТМД-ның белді мүшелерінің бірі Ресей Федерациясына аталған жүйеге деген ұзақ жылдар сенімсіздік танытып, кеңестік дәуірден қалған жүйеге артықшылықтар берді. Болонья декларациясының қабылданғанына он жыл өтсе де жаңа білім беру жүйесіне көшіп кете алған жоқ [9, 127-129 бб.]. Мұндай алғашқы жылдары ескі жүйеден бас тартпау әрекеттерін өзге де ТМД-ға мүше елдердің тәжірибесінен де көреміз. Демек біз жоғарыда келтірген ТМД аясында бірыңғай білім беру кеңістігін қалыптастыру әрекеттері іс-жүзінде ұзақ жылдар бойына орындалмай келгендігін байқаймыз. Барлық елдер алдымен өздерінің мүддесі мен қызығушылықтары тұрғысынан шешім қабылдайтыны белгілі. Білім және ғылым саласында ортақ білім беру кеңістігін қалыптастыру әрекеттері тек қана ұйымға мүше елдердің барлығы жаңа жүйеге қосылғаннан бастап толыққанды жүзеге аса бастағандай. 2018 жылы Душанбе қаласында өткен ТМД-ға мүше елдердің сыртқы істер министрлері Кеңесінің шешіміне сай Достастық елдерінің азаматтары ұйым құрамындағы елдердің кез-келген жоғары оқу орындарына түсу мүмкіндіктері ашылды. Осы мақсатта ұйымға мүше болып табылатын тоғыз елдің азаматтарына арналған «ТМД-ның желілік университеттері» жобасы іске қосылды. Аталған жоба бойынша магистрант жастар ұйым аясында бекітілген қырыққа жуық жоғары оқу орындарында білім алуға мүмкіндік алды. «ТМД-ның білім беру ісінің үздігі» деп аталатын арнайы тәсбелгінің пайда болуы және оны иелену құқығы ұйым аясындағы елдердің оқытушылары арасында жүргізілуі сөзсіз білім саласындағы интеграцияға кеңінен жол ашты.

Қазақстанның білім саласындағы интеграциялану үдерісі барысында ТМД мемлекеттері ішінде Ресейдің тәжірибесі мен оның даму бағытына артықшылықтар береді. Тек жоғары білім беру саласы ғана емес, орта білім беру саласынан да байқаймыз. Еліміздің жоғары оқу орындарының алдағы уақытта даму бағыттары да ТМД-ға мүше елдермен тығыз байланысты болмақ. Қ.К. Тоқаев еліміздің бизнес өкілдерімен болған кездесуі барысында «Болашақ» білім беру бағдарламасына қатысты пікірін білдіре келе, еліміз үшін техникалық білім мазмұнына ие мамандықтар ерекше сұраныста болатындығын атап өтті. Өйткені осы кездесу барысында Қазақстан Республикасының Президенті ендігі кезекте «Болашақ» бағдарламасына сай білім алушылар Ресейдің техникалық жоғары оқу орындарына жіберілетіндігін айтқан. Оған қоса елімізде тек Ресей ғана емес, сонымен әлемнің алдыңғы қатарлы жоғары оқу орындарының бөлімшелерін де ашу ісі көзделген. Нәтижесінде Алматы мен Атырау қалаларында ресейлік техникалық бағыттағы жоғары оқу орындарының бөлімшелерін ашу ісі қарқынды басталды. Атырау қаласында мұнай-газ саласы бойынша бәсекеге қабілетті мамандар даярлайтын ресейлік Губкин атындағы университет бөлімшесін ашу жұмыстары соңғы кезеңіне де жетті [10, 1 б.]. Демек ТМД аясындағы Қазақстанның білім саласындағы халықаралық интеграциясында Ресеймен ықпалдасу үдерістерін байқаймыз. Қазіргі күні Қазақстанның ТМД елдерімен білім саласындағы ықпалдастық қатынастарында маңызды бірқатар мәселелер айқын сезіледі. Ол алдымен заман ағымына сай келетін әрі бәсекеге қабілетті мамандар даярлаумен байланысты. Сонымен қатар білім беру үдерісі мен жүйелерін тиімді басқару, жаңартылған білім беру мазмұны жағдайындағы заманауи ақпараттық технологияларды енгізу және тәжірибеде белсенді қолдану, профессор-оқытушылар құрамының кәсіби құзіреттіліктерін қалыптастыру, инклюзивті білім беру сынды өзіндік ерекшеліктері бар мәселені шешудегі маңызды қадамдар, болашақ мамандарды даярлауда олардың әлеуметтік жауапкершілігі жоғары, шығармашыл тұлға даярлаудың жолдары сынды бүгінгі білім беру саласының өзекті мәселелері бойынша ықпалдастықтың бағыттарын анық көре аламыз.

Қазіргі таңдағы ТМД ұйымы өзінің ең бір шешуші кезеңдердің бірінде тұр деп айтуға болады. Ұйым ішкі және сыртқы қатерлермен бетпе-бет келуде. Әсіресе сыртқы қатерлер ТМД-ның жекелеген мемлекеттері үшін ерекше сезілуде. ТМД-ға мүше елдері арасындағы байланыстарда Ресей Федерациясының үстемдігі мен ықпалының басымдығы туралы Рой Алисон өзінің «Regionalism, Regional Structure and Security Management in Central Asia» атты мақаласында атап көрсетеді. Автор Орталық Азия елдерінің аймақтық қауіпсіздік мәселесін шешуде мүмкіндіктері шектеулі екендігін көрсетіп, Ресей тарапының үстемдігі айқын сезілетіндігі туралы пікір білдіреді [11, 481 б.]. Зерттеуші Стефан Бланк өзінің «The United States and Central Asia» атты ғылыми-зерттеу жұмысында АҚШ үшін Орталық Азияның маңыздылығын айқындайды. Әсіресе террористтік әрекеттерді

болдырмау, алдын-алу тұрғысынан келгенде АҚШ Орталық Азиядағы өз ықпалынан айырылмаудың қажеттілігін атап өтеді [12, 129 б.]. Өз кезегінде зерттеуші М. Назиров өзінің «Russia, China and the United states in Central Asia: clash of interests» атты ғылыми-зерттеу жұмысында Орталық Азияның саяси-экономикалық өмірінде АҚШ-Ресей-Қытай үштігінің ықпалы басым болғандықтан көпвекторлыққа негізделген сыртқы саясаттағы ұстанымдардың қалыптасты деген пікір білдіреді [13, 39 б.]. Демек Орталық Азияда үстемдікке ие болуды қалайтын елдер қатарында Ресей ғана емес, өзге де әлемнің алпауыт саналатын мемлекеттер бар деген пікірі орынды. Мұндай үстемдік ету саясаты салдарынан бүгінде Ресей мен Украина елдері арасындағы қарым-қатынастар шиеленісті дамуда. Нәтижесінде АҚШ және Батыс елдерінің санкция салу әрекеттері ТМД-ның белсенді мүшесі Ресей және өзге де мемлекеттері үшін саяси-экономикалық ауыр салдары болуы мүмкін. Нәтижесінде онсыз да беделі тым төмендеп кеткен ТМД-ның халықаралық ұйым ретінде өмір сүруі қиындай түседі. Оның үстіне тек сыртқы қатерлер ғана емес, ТМД мемлекеттерінің өз іштеріндегі саяси ахуал да тұрақты емес. Оның дәлелі ретінде Беларусия Президентіне қарсы болып өткен толқуларды атасақ болады. Сонымен қатар Молдовадағы болып өткен Президент сайлауынан кейін, саяси күштер арасындағы теңгерімсіздік байқалады. Бірі ТМД бағытында болуды қаласа, ендігі бірі батыстық бағытта даму жолын ұсынып отыр. Сөзсіз мұндай ахуалдардың барлығы да ТМД мемлекеттері арасындағы өзара ықпалдасу үдерісін тығырыққа тірейді. Мұндай саяси күштер арасындағы теке-тірестер барысында Қазақстан үшін қолайлы шешімдердің бірі көпвекторлық саяси ұстанымдар болып қала бермек деп пікір білдіреміз.

Рас Ресей мен Украина арасындағы соғыс әрекеттері ТМД-ның халықаралық ұйым ретіндегі жұмысына кері әсер етеді. Өйткені саяси беделі бар халықаралық ұйымдар қандай да бір соғыс әрекеттерін құптамасы анық. Алайда ТМД-ға мүше елдер арасында Ресей мен Украина арасындағы соғыс әрекеттеріне әртүрлі ұстаным қалыптасқан. Мысалы, Беларусия Ресейдің әрекеттерін қолдайтынын және түсінікпен қарайтындығын мәлімдеген. Беларусия Сыртқы істер министрлігі Украинаның Донецк және Луганск жеріндегі сегіз жылға созылған әскери іс-қимылдарды Ресей мүддесінің тапталуына әкелді деген пікір білдіреді. Беларусия Президенті А. Лукашенко 2022 жылдың қазан айында өткен ТМД елдерінің бас қосуында Ресей мен Украина арасындағы қақтығысқа сыртқы күштердің әсері мол екендігін атап өтеді. Екінші дүниежүзілік соғыстан бері түрлі әскери кампанияларда жеңіліс тапқан батыс елдері кеткен еселерін қайтару мақсатында осындай әрекеттерге барып отыр деген ойды ортаға салады. А. Лукашенко батыс елдерінің басты нысаны Ресей мен Беларусия мемлекеті болғанымен, ТМД елдерінің барлығы да арандатуға түсуі мүмкін деген пікір білдіреді [14]. Қырғызстан да Ресей мен Украина арасындағы алғашқы келіссөздерінің тығырыққа тірелуіне Украинаны кінәлады.

ТМД-ның бірқатар мүше елдері, Қазақстан, Әзірбайжан Армения, Өзбекстан Ресей мен Украина арасындағы қақтығыстарды бейбіт жолмен шешуді дұрыс деген пікір білдірді. Өзге де мүше елдер қақтығысты бейбіт жолмен шешуді

ұсынғанымен, Молдова Ресейдің Украинадағы іс-қимылына теріс баға берді. Әрине Ресей мен Украина арасындағы қақтығыстың экономикалық салдары ауыр. Ол екі елмен қатар, ТМД елдеріне де өте қатты сезіледі. ТМД-ға мүше елдер тек осы ұйым аясындағы ғана емес, өзге де әлеуметтік-экономикалық маңызға ие ұйымдар аясында жұмыс жасап келеді. Егер де Ресей мен Украина арасындағы қақтығыс ұзақ уақытқа созылмаса, АҚШ және Еуроодақ тарапынан салынған санкциялардың әсері де байқалмасы анық еді. Алайда кейінгі оқиғалар қос елдің арасындағы қақтығыстың үлкен масштабтағы соғыс әрекеттері болатындығын дәлелдеп отыр. Бұл батыс елдері тарапынан Ресей арқылы келетін мұнай және газ өнімдеріне эмбарго жариялау әрекеттеріне ұласты. Оның салдарынан ТМД-ға мүше елдер арасында инфляция, девальвация орын алуы да мүмкін. Қазақстан экономикасы мұндай қадамға әлі де болса дайын емес. Еліміздің мұнай және газ саласы Ресеймен тығыз байланысты. Сол себепті батыс елдерінің Ресейге салған санкцияларының әсері ТМД және оның ішінде алдымен Қазақстан экономикасы үшін әсері мол. Қазақстан мен Ресей арасындағы тауар айналым көрсеткіштері жоғары. Ресей аумағында орналасқан әлемдік өндіріс орындары зауыттарының өнімдерін еліміз белсенді тұтынады. Мұндай әлеуметтік-экономикалық факторлар өз кезегінде ТМД-ның ұйым ретінде сақталуына кері әсер етеді деп санаймыз. Бұл өз кезегінде Қазақстанның өзіндік экономикалық дербестікке қол жеткізетін жаңа жолдарды іздестіруіне жаңа мүмкіндіктер беруі тиіс.

ТМД аясында Қазақстан үшін маңызды болып тұрған мәселелердің бірі – ұлттық мүдде мәселесі. Тек ұлттық мүдде ескерілген әріптестік байланыстар ғана барлық халықаралық ұйымдардың жұмысын нәтижелі етеді. Мұндай жайт ТМД-ға да тән. ТМД аясындағы байланыстар өзара сенімге негізделумен қатар, біржақты, бір мемлекеттің мүддесіне орайластырған шешімдерге негізделмеуі тиіс. Ұйым аясында мемлекеттер арасындағы әріптестік байланыстар нәтижесінде тұрақты даму, экономикалық өсім, әлеуметтік ахуалдың жақсаруы сияқты оң жағдайлардың туындауы да ұлттық мүдденің ескерілуінен деп санаймыз. Әрине, Қазақстан Республикасы тәуелсіз ел ретінде қандай халықаралық ұйымға мүше болып, сыртқы саясаттағы ұстанымдары дербес айқындауға құқылы. ТМД аясында еліміз үшін саяси-экономикалық, әлеуметтік-рухани, ақпараттық кеңістік, әскери қауіпсіздік саласындағы мәселелерді ұлттық мүддеге негіздей алуы өзекті мәселе.

Қорытынды

Сонымен қорытындылай келе, Қазақстан Республикасы ТМД ұйымы аясында белсенді интеграциялық үдерістерге қатысатындығы жан-жақты сараланды. Қазақстан Республикасының ТМД ұйымына мүше елдермен өзара ықпалдасу әрекеттері тек қана ұйымның шарттары ғана емес, сондай-ақ ұйымға мүше елдер арасында құрылған жаңа одақтар мен келісімдер негізінде де жүріп отыр. Ұйым ішінен құрылған одақтар тек қана саяси сипаттағы байланыстар ғана емес, сонымен қатар экономикалық сала, әлеуметтік бастамалар және білім, ғылым саласын қамтып отыр. Әрине Қазақстанның ТМД мемлекеттерінің

интеграциялық жүйесіндегі қызметі өзге де халықаралық ұйымдарға мүше болу, жаңа ұйымдардың шарттарын орындау сынды жұмыстармен қатар жүргізілді. Тәуелсіз мемлекеттер достастығының өзіндік артықшылықтары бар екендігі айқын. Ол, әсіресе әлемдік саясат пен аймақаралық әріптестік байланыстарды нығайтудағы маңыздылықтан көрінеді. Бүгінгі таңда ұйымға мүше елдер арасында өзара байланыстарды реттейтін құқықтық негіздері толыққанды қалыптасқанымен, ол көп жағдайда сақтала бермейтіндігін байқап отырмыз. Оны біз нақты оқиғалар арқылы көрсете алдық. Демек Қазақстанның ұйымға мүше мемлекеттермен ықпалдасу әрекеттерін ұйымдастыру ісі барлық мемлекеттердің назарында екендігін білдіреді.

Бүгінгі күні әлемдегі саяси ахуал тұрақты емес. Мемлекеттер арасындағы байланыстар шиеленісіп, мемлекеттер арасындағы байланыстардың стратегиялық мәселелері өз шешімін таппай отыр. Бұл өз кезегінде ТМД алаңын белсенді әрі тиімді пайдалану қажеттілігін дәлелдеп отыр. ТМД посткеңестік кеңістіктегі беделді ұйым болуы үшін тұрақты экономикалық өсімнің кепіліне айналып, заманауи жобалардың жүзеге асуына жағдай жасауы тиіс. Саяси тұрақтылықты қамтамасыз етумен қатар, энергетика, көлік құрастыру, көпжақты сауда істері, жаңа логикалық дәліздер дамыту сынды маңызды мәселелердің өз шешімін табуына түрткі бола білуі құптарлық. Саяси экономикалық мәселелермен қатар, ТМД ұйым ретінде әлеуметтік мәселелерді шешу ісінде көшбасшыға айналуы тиіс. Мемлекеттің дамуы мен халықтың әл-ауқатын арттыру мақсатында интеграциялық байланыстарды күшейту жоғары нәтиже береді деп санаймыз. Бәсекелестік емес, әріптестік байланыстарды дамыта отырып, территориялық шағымдар емес, мемлекеттің тұтастығын толықтай мойындау арқылы ғана ТМД ұйым ретінде беделін көтере алады.

Әрине ХХІ ғасыр тек аймақаралық ғана емес, ең бастысы әлемдік ұйымдардың жұмысына ерекше белсенді қатысуды талап етеді. Сол себепті Қазақстанның көп векторлы саясатына негіздей отырып, барлық тараптардың байланыстарының жақсы жақтарына ие болу мәселесі ерекше өзекті деп баға береміз.

ӘДЕБИЕТТЕР

1. Власов А. 20 лет СНГ и перспективы евразийской интеграции // Родина. – №1. – 2019. – с. 54-56
2. Малышева Д.В. Содружество независимых государств: пространственно-организационная динамика // Анализ и прогноз. – 2019. – №3. – с. 24-31
3. Постникова Е. Участный случай: будет ли СНГ исключать Украину из организации // Известия. – 2021. – №4. – 2 с.
4. Москалькова Т.Н. СНГ: история и перспективы. – Москва: Издание ГосДумы, 2012. – 179 с.
5. Лаумулин М.Т. Возвращение в место, которого нет // Россия в глобальной политике. – 2012. – Том 10. – №1. с. 89-98
6. Рахматулина Г.Г. О современном состоянии интеграционных процессов в государствах ЕЭП // Современные интеграционные процессы: качественно новые

- формы. – Алматы, 2013. с. 265-269
7. Додонов В. Экономическое сотрудничество Казахстана с ЕС и ЕАЭС и социально-экономические эффекты. – Алматы: фонд Фридриха Эберта, 2017. – 65 с.
  8. Мухаметкалиева А.М., Мырзахметова А.М. Экономические и правовые аспекты интеграции в СНГ // Вестник КазНУ. – Серия международные отношения и международное право. - №4(60). – 2012. – с. 23-24
  9. Степанов Е.И. Болонский процесс в России: аргументы «за» и «против» // Журнал социологии и антропологии. – 2010. – №4. – Том 10. с. 127-129
  10. Уәли Б. Жарқын болашаққа негіз болған сапар // Егемен Қазақстан газеті. – 14 ақпан 2022 жыл. – 1 б.
  11. Roy Allison. Regionalism, Regional Structure and Security Management in Central Asia // International Affairs. Volume 80. – №3, 2004.
  12. Stephen Blank. The United States and Central Asia // Central Asian Security: The New International Context, The Royal Institute of International Affairs. –London, Brookings Institution Press, 2001. – p.127-147.
  13. Nazirov M. Russia, China and the United states in Central Asia: clash of interests // The scientific heritage. – №80-5(80). – 2021. – 38-42 p.
  14. Нуриева С. Лукашенко заявил, что против всех стран СНГ развязана «настоящая гибридная война» // URL:<https://www.gazeta.ru/politics/news/2022/10/14/18793477.shtml?updated>

REFERENCES:

1. Vlasov A. 20 let SNG i perspektivy evrazijskoj integracii [20 years of CIS and Eurasian integration prospects] // Rodina. - №1. – 2019. – s. 54-56
2. Malysheva D.V. Sodruzhestvo nezavisimyh gosudarstv: prostranstvenno-organizatsionnaja dinamika [The Commonwealth of Independent States: spatial and organizational dynamics] // Analiz i prognoz. – 2019. – №3. – s. 24-31
3. Postnikova E. Uchastnyj sluchaj: budet li SNG iskljuchat' Ukrainu iz orgazicacii [A special case: will the CIS exclude Ukraine from the organization] // Izvestija. –2021. – №4. – 2 s.
4. Moskal'kova T.N. SNG: istorija i perspektivy [CIS: history and prospects]. – Moskva: Izdanie GosDumy, 2012. – 179 s.
5. Laumulin M.T. Vozvrashhenie v mesto, kotorogo net [Returning to a Place that doesn't exist] // Rossija v global'noj politike. – 2012. – Tom 10. – №1. s. 89-98
6. Rahmatulina G.G. O sovremennom sostojanii integracionnyh pcessov v gosudarstvah EEP [On the current state of integration processes in the CES States] // Sovremennye integraciyaonnye processy: kachestvenno novye formy. – Almaty, 2013. s. 265-269
7. Dodonov V. Jekonomicheskoe sotrudnichestvo Kazahstana s ES i EAJeS i social'no-jekonomicheskie jeffekti [Economic cooperation of Kazakhstan Series A - Socio-economic effects]. – Almaty: fond Fridriha Jeberta, 2017. – 65 s.
8. Muhametkalieva A.M., Myrzahmetova A.M. Jekonomicheskie p pravovye aspekty integracii v SNG [Economic and legal aspects of integration in the CIS] // Vestnik KazNU. – Serija mezhdunarodnye otnoshenija i mezhdunarodnoe pravo. - №4(60). – 2012. – s. 23-24
9. Stepanov E.I. Bolonskij process v Rossi: argumenty «za» i «protiv» [The Bologna process in Russia: arguments for and against] // Zhurnal sociologii i antropologii. – 2010. – №4. – Tom 10. s. 127-129
10. Uali B. Zharkyn bolashakka negiz bolgan sapar [A journey that laid the foundation for a bright future] // Egeмен Қазақстан газеті. – 14 ақпан 2022 жыл. – 1 б.
11. Roy Allison. Regionalism, Regional Structure and Security Management in Central Asia // International Affairs. Volume 80. – №3, 2004.
12. Stephen Blank. The United States and Central Asia // Central Asian Security: The New International Context, The Royal Institute of International Affairs. –London, Brookings Institution Press, 2001. – p.127-147.
13. Nazirov M. Russia, China and the United states in Central Asia: clash of interests // The scientific heritage. – №80-5(80). – 2021. – 38-42 p.
14. Nurieva S Lukashenko zaiavil, chto protiv vsekh stran SNG razviazana «nastoiashiaa gibridnaia voina» [Lukashenko said that a «real hybrid war» has been unleashed against all CIS countries] // URL:<https://www.gazeta.ru/politics/news/2022/10/14/18793477.shtml?updated>

Ерлан Алибаев¹, Марина Онучко²

*¹Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университетінің
«Саясаттану» кафедрасының докторанты
alibai_88@mail.ru*

*²Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университетінің
«Саясаттану» кафедрасының профессоры, п. э. к.,
(Астана, Қазақстан)
onuchko@mail.ru*

ЕАЭО ЖАҒДАЙЫНДА ҚАЗАҚСТАННЫҢ АЗЫҚ-ТҮЛІК ҚАУІПСІЗДІГІН ҚАМТАМАСЫЗ ЕТУ

Аңдатпа. Еуразиялық экономикалық одақ Халықаралық экономикалық ұйымдар арасында маңызды орын алатынына қарамастан, қатысушы елдердің азық-түлік қауіпсіздігі деңгейі дамыған елдерден артта қалып отыр. Еуразиялық экономикалық одақтың азық-түлік қауіпсіздігі проблемасы қатысушы елдердің назарында және олардың әрқайсысы елдің ұлттық азық-түлік қауіпсіздігін қамтамасыз ету жолында экономикалық және саяси тәуекелдер мен қатерлерге қарсы дербес әрекет етеді. Бұл мақалада Еуразиялық экономикалық одақ жағдайында Қазақстан Республикасының азық-түлік қауіпсіздігін қамтамасыз етудің өзекті мәселелері зерделенеді, бағаланады, азық-түлік қауіпсіздігін қамтамасыз ету жолындағы басты кедергіні анықтау және қамтамасыз ету проблемаларын шешу жолы ұсынылады.

Түйін сөздер: *Азық-түлік қауіпсіздігі, Ұлттық экономика, Қазақстан, Еуразиялық экономикалық одақ, индекстік әдіс, субиндекс, азық-түлік қауіпсіздігін бағалау.*

Ерлан Алибаев, Марина Онучко **ОБЕСПЕЧЕНИЕ ПРОДОВОЛЬСТВЕННОЙ БЕЗОПАСНОСТИ** **КАЗАХСТАНА В УСЛОВИЯХ ЕАЭС**

Аннотация. Несмотря на то, что Евразийский экономический союз занимает важное место среди международных экономических организаций, уровень продовольственной безопасности стран-участниц Евразийского экономического союза отстает от развитых стран. Проблема продовольственной безопасности Евразийского экономического союза находится в центре внимания стран-участниц, и каждая из них самостоятельно выступает против экономических и политических рисков и угроз на пути обеспечения национальной продовольственной безопасности страны. В каждом из них формируются и функционируют собственные системы оценки и контроля продовольственной безопасности. Однако в связи с комплексным характером проблемы обеспечения продовольственной безопасности стран-

участниц Евразийского экономического союза ее необходимо рассматривать и решать путем реализации государственных программ не только внутри страны, но и в рамках Евразийского экономического союза в целом. В статье изучаются актуальные вопросы обеспечения продовольственной безопасности в условиях Союза, оценка, а также определяются главные препятствия.

Ключевые слова: продовольственная безопасность, национальная экономика, Казахстан, Евразийский экономический союз, индексный метод, субиндекс, оценка продовольственной безопасности.

Yerlan Alibayev, Marina Onuchko
ENSURING FOOD SECURITY OF KAZAKHSTAN IN THE
CONDITIONS OF THE EAEU

Abstract. The level of food security of the member countries of the Eurasian Economic Union lags behind the developed countries, despite the fact that the Eurasian Economic Union occupies a significant place among international economic organizations. The problem of food security of the Eurasian Economic Union is the focus of the member countries and each of them independently acts against economic and political risks and threats on the way to ensuring the country's national food security. Each of them has formulated and applies its own food security assessment and control systems. However, due to the complex nature of the problem of ensuring food security in the conditions of the Eurasian Economic Union, it must be considered and solved through the implementation of state programs not only within the country, but also within the framework of the Eurasian Economic Union as a whole. The article examines topical issues of ensuring food security in the conditions of the Union, assessment, and also identifies the main obstacles.

Keywords: food security, national economy, Kazakhstan, Eurasian Economic Union, index method, sub-index, food security assessment.

Кіріспе

Зерттеудің өзектілігі күмән тудырмайды, себебі азық-түлік қауіпсіздігі тек Қазақстан үшін ғана емес, әлемнің барлық елдері үшін де елдің ұлттық қауіпсіздігін қамтамасыз етудің және мықты мемлекеттің қалыптасуының, оның табысты ұзақ мерзімді дамуы мен экономикалық өсуінің басты шарттарының бірі болып табылады. «Қазақстан Республикасының Ұлттық қауіпсіздігі туралы» 2012 жылғы 6 қаңтардағы ҚР Заңында ұлттық қауіпсіздікті заңнамалық деңгейде қамтамасыз ету үшін азық-түлік қауіпсіздігінің қажеттілігі туралы 2013 жылғы 16 сәуірдегі ҚР Қауіпсіздік Кеңесінің отырысында азық-түлік қауіпсіздігін толыққанды қамтамасыз ету мемлекеттің маңызды стратегиялық міндеттерінің бірі болып табылатыны атап өтілген.

Елдің азық-түлік қауіпсіздігі мәселесі жаһандану процестерінің дамуы-Қазақстанның ЕАЭО мен ДСҰ-ға кіруі жағдайында ерекше өзектілікке ие

болып отыр. Еуразиялық экономикалық одаққа қатысушы елдер үшін азық-түлік қауіпсіздігін қамтамасыз ету ұлттық қауіпсіздіктің негізгі бағыттарының бірі, мемлекеттің егемендігін сақтау факторы, демографиялық саясаттың маңызды құрамдас бөлігі, халықтың өмір сүру сапасын арттыру бойынша стратегиялық ұлттық басымдықты іске асырудың қажетті шарты болып табылады.

Бүгінгі таңда Еуразиялық экономикалық одаққа мүше елдер, әрқайсысы ұлттық азық-түлік қауіпсіздігіне байланысты көптеген қауіптер мен қатерлерге қарсы әрекет етеді. Қатысушы мемлекеттердің әрқайсысында ерекшеленетін критерийлер мен көрсеткіштер кешеніне негізделген азық-түлік қауіпсіздігін бағалау мен бақылаудың жеке жүйелері жұмыс істейді, онда азық-түлік қауіпсіздігін қамтамасыз етудің ұлттық басым бағыттары мен тетіктері айқындалған [1]. Алайда, біздің пікірімізше, азық-түлік қауіпсіздігін қамтамасыз ету проблемасының өзектілігі мен кешенділігіне байланысты оны Ұлттық контексте ғана емес, Еуразиялық экономикалық одақ шеңберінде де қамту және шешу қажет. Осылайша, осы зерттеу тақырыбының өзектілігі сапалы талдау қажеттілігінен және ЕАЭО жағдайында Қазақстанның азық-түлік қауіпсіздігін қамтамасыз етуді тұрақты дамыту проблемаларын шешу жолдарын анықтаудан туындады.

Зерттеу әдістері

Зерттеу материалдары Еуразиялық экономикалық одақтың ресми құжаттары (ЕАЭО туралы шарт, хаттамалар, Еуразиялық экономикалық комиссияның қаулылары) болып табылады. Ғылыми-зерттеу жұмысының негізгі бағыттары ретінде Қазақстан Республикасының агроөнеркәсіптік кешенін дамытудың 2017-2021 жылдарға арналған мемлекеттік бағдарламасы [2], сондай-ақ Қазақстан Республикасының заңнамалық және нормативтік актілері (ҚР), ҚР Статистика комитетінің деректері, министрлігі мен ведомстволарының материалдары, мерзімді баспасөз материалдары, Қазақстандық агроөнеркәсіптік кешеннің жекелеген кәсіпорындарының материалдары.

Ғалымдар арасында Е. Барбер, Г. Конвей [3], М. Берчел [4], Д. Блэйдс [5], Шнайдер [6] және Гумбольдт В., Heslop Н. В., Baldwin D. А., Buzan В., Waever О., de Wilde J., Hough P., Nesarurai Н., Tsereteli М., Aleksander Gorzelak, Jean-Paul Chavas, Deepayan Debnath, Suresh Babu, Parijat Ghosh, Michael Helmar, Tibebu Aragie, Sisay Genanu еңбектерін атап өтуге болады, өйткені олардың ғылыми-зерттеу үлесі бұл сала өзектілігін жоғалтқан жоқ.

Сонымен қатар, азық-түлік қауіпсіздігінің теориялық-әдіснамалық мәселелерін зерттеу жөніндегі алғашқы ғылыми жарияланымдар туралы сөз болғанда келесі авторларды атап өткен жөн: Г.С. Вечканова, Т.Е. Кочергина, Е.И. Кузнецова, В.К. Сенчагова, Л.И. Абалкина, А.И. Бирюкова, А. Алтухова, Б.С. Балабанова, Е.Н. Борисенко, Е.Н. Антамошкина, У.З. Сафина, А.А. Кудряшова, О.П. Преснякова, Е. В. Серова, О.А. Чернова, В. Е. Степаненко және т. б.

Қазақ ғалымдарының ғылыми еңбектерінде Г.Т. Айдарова [7], Г.У. Әкімбаева [8], С.Н. Алпысбаева [9], А.Х. Әмірғалиев [10], Л. Апсәлімов [11], А.А. Арупова [12], А.М. Мырзахметова, Д.У. Алшымбаева, К.А. Туркеева, А.Т. Ерімпашева [13], А.А. Сатыбалдин, А.Т. Тілеубердінова [14], Н.Б. Сыздықбаева [15], Б.С. Мырзалиев, Н.С. Сабыр, А. Мұрат [16], Т.И. Есполов, Ж. Әзіретбергенова, Б. Мырзалиев, Н.С. Сабыр, А. Мұрат, М.М. Халитова, Ф.А. Шуленбаева, А.К. Дәрібаева, С.Т. Оқутаева, Р.З. Жалелева, М.У. Рахимбердінова, Н.Б. Сыздықбаева, Н.Ж. Бримбетова, Г. Сұлтанбекова, Д.Н. Ақынбекова, К.Н. Жанғалиева, М.С. Бектұрғанова, Н.А. Әбілқайыр, әсіресе А.А. Кайгородцев [17] еңбектерінде аграрлық саясат, азық-түлік саласындағы мемлекеттік саясат және түрлі мәселелер зерттелді.

Жоғарыда аталған ғалымдардың жұмыстарында азық-түлік қауіпсіздігін қамтамасыз ету мәселелері жеткілікті түрде қамтылған. Бұл мәселенің көптеген аспектілері қазақстандық ғалымдардың еңбектерінде көрініс тапты. Алайда, Қазақстан Республикасының орнықты әлеуметтік-экономикалық дамуға көшуі жағдайында азық-түлік қауіпсіздігін қамтамасыз етудің саяси мемлекеттік тетігін қалыптастыру проблемасы жеткілікті зерттелмегендіктен, проблеманың өзектілігі мен ауқымдылығы оның мақсаттары мен міндеттерін айқындап отыр.

Отандық және шетелдік ғалымдардың ғылыми еңбектері, ғылыми мекемелер мен ұйымдардың агроөнеркәсіптік кешенді дамыту, мемлекеттің азық-түлік қауіпсіздігін қамтамасыз ету, аграрлық-өнеркәсіптік өндіріс пен оның өнімдерінің бәсекеге қабілеттілігін арттыру мәселелері бойынша сараптамалық материалдары мен баяндамалары зерттеудің теориялық-әдіснамалық негізіне айналды. Деректерді өңдеу, жинақталған материалды зерттеу, талдау процесінде экономикалық зерттеулердің келесі әдістері қолданылды: монографиялық (азық-түлік қауіпсіздігі мәселесі бойынша шетелдік ғалымдардың еңбектерін зерттеу); экономикалық-статистикалық (ауыл шаруашылығы және қайта өңдеу кәсіпорындары өнімдері өндірісінің жай-күйін, өнімнің бәсекеге қабілеттілігі мен азық-түлік қауіпсіздігі деңгейін талдау); абстрактілі-логикалық (агроэкономикалық жүйе тұрақтылығының жалпы экономикалық көрсеткіштерімен өзара байланысты негіздеу); сараптамалық бағалау (азық-түлік қауіпсіздігін қамтамасыз етудің басым шараларын айқындау). Зерттеуде әдіснамалық құралдарды пайдалану азық-түлік қауіпсіздігін қамтамасыз ету, заманауи аграрлық азық-түлік кешенін дамыту, халықтың барлық топтары үшін азық-түлікке қол жеткізу проблемаларын шешудің ғылыми аппаратын байытуға мүмкіндік берді.

Зерттеу нәтижелері

Қазіргі таңда Еуразиялық экономикалық одақтың құрамына 5 егеменді мемлекет кіреді – Қазақстан Республикасы, Ресей Федерациясы, Беларусь Республикасы, Қырғызстан Республикасы, Армения Республикасы [18]. Еуразиялық экономикалық одақ (ЕАЭО) халықаралық экономикалық ұйымдар арасында маңызды орынға ие болғанына қарамастан, одаққа

қатысушы елдердің азық-түлік қауіпсіздігі деңгейі әлемнің дамыған елдерінен айтарлықтай артта қалып отыр.

Қазақстан – Еуразиялық экономикалық одақтың қатысушысы халықтың негізгі бөлігінің күнделікті өмірі ауыл шаруашылығы болып табылатын аграрлық индустриялық ел. Бүгінде Қазақстан халқының 43% - дан астамы ауылдық жерлерде тұрады, сондықтан мұнда немесе осы салаларда жұмыс істейтіндердің өмір сүру деңгейі ауыл шаруашылығы өндірісінің дамуына тікелей байланысты. И.А. Аксенов «...қазақстандықтардың көпшілігінің әл-ауқаты ауыл шаруашылығы өндірісінің даму деңгейімен тығыз байланысты» деп санайды [19]. Еуразиялық экономикалық комиссияның қорытындысы бойынша, 2020 жылы Қазақстан Еуразиялық экономикалық одақта ауыл шаруашылығы өнімдері өндірісінің өсуі бойынша көшбасшы болды. Бұл 2020 жылғы қаңтар – желтоқсан айларында Ауыл шаруашылығы өнімдері өндірісінің 2019 жылмен салыстырғанда 5,6%-ға артуымен байланысты. Экспорт көлемінің негізгі өсімі бидай, арпа және зығыр тұқымдарын жеткізуді кеңейту есебінен болды. Қазақстан үшін осы ауыл шаруашылығы тауарларын өткізудің негізгі нарықтары Өзбекстан мен Тәжікстан болып табылады. Алыс шетел елдері: Қытай, Иран, Бельгия, Италия және Ауғанстан. ЕАЭО елдерінің ішінде негізгі импорттаушы елдер – одақтастар Ресей Федерациясы мен Қырғызстан.

Бұл жерде сыртқы сауда қызметін қолдау шеңберінде Қазақстан Республикасында Сауда және интеграция министрлігі; «Қазақстанның Даму Банкі» АҚ, «Аграрлық несие корпорациясы» АҚ, «KazakhExport» экспорттық сақтандыру компаниясы» АҚ, «Атамекен» ҚР Ұлттық Кәсіпкерлер Палатасы қызмет ететінін айта кеткен жөн. Қазақстан Республикасы Үкіметінің 2017 жылғы 26 тамыздағы қаулысымен қабылданған «Қазақстан Республикасының Ұлттық экспорттық стратегиясы» ЕАЭО жағдайында қазақ экспортын жетілдіру жөніндегі бас мақсаттарды айқындайтын аса маңызды құжат болып табылады. Нақ осы акт экономиканың неғұрлым бәсекеге қабілетті салаларында 2018-2022 жылдарға арналған ұлттық экспортты дамыту жөніндегі жоспарларды айқындап береді. Ұлттық экспорттық стратегияда алға қойылған міндеттер мен көзделген мақсаттарды орындау бүгінгі күні шикізат экспорты жүйе құраушы буыны болып табылатын ұлттық экономиканы түбегейлі қайта құруға көмектесе алатыны тіркелген. Мысалы, сыртқы нарықтарға жеткізілетін өнімдер саны жыл сайын артып, шетелдегі Қазақстан өнімінің имиджін арттырып, Қазақстан экономикасына жаңа инвестициялар тартады деп жоспарлануда. Басқа ұсыныстардың ішінде қосылған құны жоғары өнімдер үлесінің артуы, өндірістік процестерде жаңа технологияларды қолдану және т.б. көрсетілген. Экспортты дамытуға қатысты бейінді акт - Қазақстан Республикасының агроөнеркәсіптік кешенін дамытудың 2017-2021 жылдарға арналған мемлекеттік бағдарламасы қабылданды. Қазақстан Республикасының азық-түлік саласындағы бағдарламалық актілерді талдау өнімді жеткізу үшін басым елдер мен өңірлерді бөліп көрсетуге мүмкіндік

береді. Олардың арасында ЕАЭО-ға қатысушы елдер, Қытай, Иран, Орта Азия, Парсы шығанағы және Еуропа елдері бар.

2019 жылы әкімшілік қайта құрулардан кейін ауыл шаруашылығы өнімдерінің экспортын дамыту жөніндегі өкілеттіктер Қазақстан Республикасының сауда және интеграция министрлігінде шоғырланды. Бұл министрлік өз қызметінде «Шикізаттық емес тауарлар мен қызметтердің экспортын ілгерілету жөніндегі Жол картасына» сүйенеді. Жалпы, бұл жол картасы бұрын айтылған бағдарламалық құжаттарда сипатталған мақсаттар мен міндеттерді қамтиды.

ЕАЭО-ға қатысушы елдер ұлттық аграрлық азық-түлік кешені мен нарықтың орнықты дамуын қамтамасыз ете отырып, Одақтың ұжымдық азық-түлік қауіпсіздігін нығайтуға жәрдемдеседі. Бұл ретте ЕАЭО елдерінде ауыл шаруашылығы шикізаты мен азық-түлік өндірісін дамыту бағыттары одақтың ішкі нарықтарының теңгерімді жұмыс істеуіне, тауар өндірушілердің бәсекеге қабілеттілігін, үшінші елдермен өзара сауданың тиімділігін арттыруға ықпал ететін болады. Одаққа мүше елдердің агроөнеркәсіптік кешенін дамыту оң динамиканы көрсетуде. 2012 жылдан бастап 2021 жылға дейінгі кезеңде ауыл шаруашылығы өнімін өндіру көлемі 20% - ға өсті. Бұл өсімге дәнді және дәнді-бұршақты дақылдардың жақсы шығымдылығы әсер етті (2021 жылы 141,6 млн тонна дәнді және дәнді-бұршақты дақылдар жиналды, бұл 2012 жылмен салыстырғанда 1,5 есе жоғары). Сонымен қатар, өсімдік майлары, құс еті, қант және ірімшік өндірісі өткен жылдармен салыстырғанда едәуір өсті. Алайда, оң үрдістерге қарамастан, Одаққа мүше елдердің азық-түлік қауіпсіздігін қамтамасыз етуге айтарлықтай әсер ететін мәселелер бар. Одаққа қатысушы елдер ішкі әлеуметтік-экономикалық жағдайлар, аграрлық әлеует, негізгі тамақ өнімдерін тұтыну деңгейі және халықтың азық-түлікпен өзін-өзі қамтамасыз етуі бойынша айтарлықтай сараланған. ЕЭК статистика департаментінің деректері бойынша базалық тамақ өнімдерін жан басына шаққандағы орташа тұтыну көрсеткіші тамақ өнімдерінің экономикалық және физикалық қолжетімділігінің негізгі сипаттамасы 2021 жылғы қаңтар-қарашадағы жағдай бойынша ЕАЭО елдері үшін тұтынудың нормативтік деңгейлері болып табылады.

Нәтижелердің талқылау

Қазақстанда азық-түлік ресурстары халықтың қажеттіліктерін тұрақты қанағаттандыруға мүмкіндік бергенімен, теңгерімсіздікті көрсетеді. Нақты көрсеткіштердің, атап айтқанда, сүт өнімдерін, жұмыртқаларды, жемістерді, көкөністер мен картопты тұтыну нормативтерінен едәуір артта қалуы, астықты қайта өңдеу өнімдері, қант және өсімдік майлары бойынша олардың едәуір асып кетуі сақталуда. Азық-түлік тұтынудың ұсынылған физиологиялық нормаларынан мұндай ауытқуларды халық үшін салыстырмалы түрде қымбат тамақ өнімдерінің экономикалық қол жетімділігінің жеткіліксіздігімен де, жергілікті тамақтану дәстүрлерімен де түсіндіруге болады [20]. Егер негізгі азық-түлік тауарларын өндірудің жылдық көлемі тұтынудың физиологиялық

нормаларына сәйкес халықтың жылдық қажеттілігінің 80%-ынан кем болса, Қазақстанда азық-түлік тәуелсіздігі қамтамасыз етілмеген деп есептеледі. 2020 жылы ішкі өндіріс жеміс-жидек пен қанттан басқа барлық негізгі өнімдер бойынша ағымдағы тұтынуудың 80%-ынан асты. Бірақ жан басына шаққандағы тұтыну мен физиологиялық нормалардың арасындағы айырмашылықты ескере отырып, өзін-өзі қамтамасыз ету критерийі картопқа, көкөністер мен жемістерге сәйкес келмеді. Сүт және ет өнімдері, жұмыртқа бойынша ұлттық өндіріс нормативтік қажеттіліктердің 80-82%-ын, ал астық, қант және өсімдік майлары бойынша – 150%-дан астамын құрады. Бұл ретте Қазақстандағы қанттың негізгі бөлігі импорттық шикі құрақ қанттан өндірілетінін атап өткен жөн. 2021 жылы Қазақстанда 1,7 трлн теңге сомаға Тамақ өнімдері өндірілді, бұл 2020 жылдың көрсеткіштерінен 17,5%-ға артық. Нақты мәнде өндіріс көлемі 2020 жылмен салыстырғанда 2021 жылы 3,5%-ға өсті. Өңірлер бөлінісінде ақшалай мәнде өндірістің ең көп көлемі Алматы облысына тиесілі (232,6 млрд. теңге, бұл 26,5%-ға артық) және Қостанай облысы (202 млрд. теңге, бұл 27%-ға артық), сондай-ақ Алматы қаласына (196,5 млрд. теңге, бұл 9,8% - ға артық). Қазақстанда тамақ өнімдері өндірісінің жартысынан астамын ақшалай мәнде (54,8%) өндірістің үш секторы қамтамасыз етеді: 19,3%-ұн-жарма бұйымдары мен крахмалдар өндірісіне (303,9 млрд. 18,9% сүт өнімдерін өндіруге (296,9 млрд. 16,6% үлесімен ет және ет өнімдерін өндіруге (260 млрд. теңге). 2021 жылы Қазақстанда азық-түлік бағасы 2020 жылмен салыстырғанда 15,1%-ға өсті. Атап айтқанда, жұмыртқа 18,8%-ға, жемістер мен көкөністер 13%-ға, нан-тоқаш өнімдері мен жармалар 12%-ға, майлар 12%-ға, балық және теңіз өнімдері 10,9%-ға, ет өнімдері 9,5%-ға, сүт өнімдері 9,1%-ға, қант 9,1%-ға өсті. джем, бал, шоколад, кондитерлік өнімдер (жоғарыда аталған мәліметтер авторлар құрастырған экономикалық-статистикалық зерттеудің нәтижесі болып табылады).

Осыған байланысты, Қазақстанның ғана емес, сондай-ақ Еуразиялық экономикалық одақ жағдайында барлық қатысушы елдердің азық-түлік қауіпсіздігін қамтамасыз ету мақсатында ұжымдық азық-түлік қауіпсіздігі саясатын, ұжымдық азық-түлік қауіпсіздігін қамтамасыз ету бойынша нақты шаралар кешенін әзірлеу қажет.

ЕАЭО жағдайында Қазақстанның азық-түлік қауіпсіздігін қамтамасыз етуді талдау нәтижелерімен мынадай ерекшеліктерді бөліп көрсетуге болады және Халықаралық экономикалық ұйымға қатысушы барлық елдердің азық-түлік қауіпсіздігін қамтамасыз ету үшін мынадай шараларды қабылдау қажет:

1. Еуразиялық экономикалық одаққа қатысушы барлық елдер үшін ұжымдық азық-түлік қауіпсіздігін бағалаудың, тиімді дамытудың, қадағалаудың бірыңғай жүйесін енгізу: дәлірек айтқанда, Азық-түлік қауіпсіздігінің жай-күйіне мониторинг жүргізу және одаққа қатысушы елдердің ұжымдық азық-түлік қауіпсіздігі саласындағы ықтимал қауіптерді анықтау және болжау, олардың алдын алу жөніндегі шаралар жүйесін негіздеу [21].

2. Ауыл шаруашылығы өнімдері мен тамақ өнімдерін өндіру мен өткізудің бәсекеге қабілеттілігін арттыру үшін ауыл шаруашылығы өнімдері мен

тамақ өнімдерін өндіру мен өткізудің инновациялық технологияларын енгізу, қаржылық қолдауды, салық жүйесін, баға белгілеуді, сақтандыруды жетілдіру, жоғары технологиялық кәсіпорындарды қолдау үшін тікелей шетелдік инвестицияларды тарту үшін жағдайлар жасау арқылы қолайлы орта құру.

3. Ауыл шаруашылығы өнімі мен азық-түлігінің айналымын бақылауды, сондай-ақ экологиялық таза жоғары сапалы өнім өндіруді сертификаттау және ынталандыру жөніндегі шараларды қоса алғанда, бүкіл технологиялық тізбек бойынша өнімнің сапасы мен қауіпсіздігін бақылау жүйесін ұйымдастыру жолымен Одаққа мүше мемлекеттердің ұжымдық азық-түлік қауіпсіздігін қамтамасыз ету.

Қорытынды

Қазіргі уақытта Азық-түлік қауіпсіздігі, халықты сапалы және қауіпсіз тамақпен қамтамасыз ету тақырыбы өте күрделі және өзекті мәселе болып табылады. Бұл елдің ұлттық қауіпсіздігінің бөлігі, өйткені бірде-бір мемлекет сапалы тамақ өнімдеріне сұранысты қанағаттандырмай, халықтың ұлттық, оның ішінде экономикалық қауіпсіздігін қамтамасыз ете алмайды. Әрине, халықтың азық-түлік қауіпсіздігін қамтамасыз етуден бұрын елдің экономикалық, саяси немесе ұлттық қауіпсіздігін қамтамасыз ету туралы айту оңай емес.

ЕАЭО жағдайында Қазақстан Республикасы әлеуметтік-экономикалық дамудың ұлттық басымдықтарына сәйкес өз халқын сапалы тамақ өнімдерімен қамтамасыз ету және халықтың барлық санаттары мен топтары үшін экономикалық қолжетімділік жөніндегі тиісті шараларды іске асырады. Еуразиялық экономикалық одаққа қатысушы елдердің және тұтастай Одақтың азық-түлік қауіпсіздігіне төнетін қатерлерді анықтау, бағалау және алдын алу, ұжымдық азық-түлік қауіпсіздігін қамтамасыз ету үшін интеграцияланған институционалдық, әдістемелік және ақпараттық қамтамасыз етуге негізделген одаққа мүше мемлекеттерде және ЕАЭО деңгейінде азық-түлік қауіпсіздігін қамтамасыз ету және реттеу жөніндегі нормативтік-құқықтық базаны дамыту сияқты шараларды іске асыру одаққа қатысушы елдердің агроөнеркәсіптік кешенінің жұмыс істеуінің ұйымдық-экономикалық ерекшеліктерін ескере отырып, Еуразиялық экономикалық одаққа қатысушы елдердің ғана емес, Қазақстан Республикасы үшін де азық-түлік қауіпсіздігі мәселелерін шешу.

ЕАЭО жағдайында Қазақстан Республикасының азық-түлік қауіпсіздігін қамтамасыз етудің ұйымдастырушылық-экономикалық тетігін қалыптастыру мәселесі жеткілікті зерттелмегендіктен, осы ғылыми-зерттеу жұмысы халықаралық қатынастар және саясаттану саласындағы зерттеушілер, талдаушылар үшін, сондай-ақ халықаралық қатынастар мен жаһандық дамудың саяси проблемаларына қызығушылық танытатын оқырмандар үшін баға жетпес олжа болмақ.

Өзірленген ұсыныстар азық-түлік саласындағы мемлекеттік саясатты қайта қарап, Қазақстан мен Еуразиялық экономикалық одаққа қатысушы елдердің ұлттық экономикасын жандандырады деп күтілуде.

ӘДЕБИЕТТЕР:

1. Беделбаева А.Е., Шарипов А.К., Досумова Ж.С. ЕАЭО жағдайында Қазақстанның азық-түлік қауіпсіздігін қамтамасыз ету // Аграрлық нарық проблемалары. № 3, 2021. – С. 24-30б.
2. Қазақстан Республикасының агроөнеркәсіптік кешенін дамытудың 2017-2021 жылдарға арналған мемлекеттік бағдарламасы. // URL: https://strategy2050.kz/ru/state_programs/-2017-2021/ (қаралған күні: 16.02.2022)
3. Conway G., Barber E. After the Green Revolution. Sustainable Agriculture for Development. London, 1990
4. Берчел М., Колтер Х. Программа технической помощи Европейского Союза для Казахстана // Пособие по управлению оптовыми рынками. Астана. 2004
5. Блэйдс Д. Теневая экономика и национальные счета // Экономический обзор стран ОЭСР. 1982
6. Schneider F., Enste D. Shadow Economies Around the World: Size, Causes, and Consequences. Washington, 2000.
7. Айдарова Г.Т. Современное состояние продовольственной безопасности Республики Казахстан // Вестник науки Акмолинского аграрного университета им. С. Сейфуллина. №3, 2002. – С. 103-111.
8. Акимбекова Г.У. Проблемы переработки // URL: <http://www.minagri.kz> (қаралған күні: 16.02.2022)
9. Алпысбаева С.Н., Тазабеков А.И. Факторы экономической безопасности современной воспроизводственной модели экономики Казахстана // ANALYTIC – Аналитическое обозрение. №3, 2003. – С. 41-43.
10. Амиргалиев А.Х. Формирование стратегии маркетинга в агропромышленном производстве // Вестник КазНУ. Серия экономическая. №3, 2004. – С. 122-125.
11. Апсаламов Н. Тенденции развития пищевой промышленности в Республике Казахстан // Транзитная экономика. №5, 2004. – С. 39-45.
12. Арупов А.А. Глобализация мировой экономики и проблемы экономической безопасности Казахстана // Вестник университета «Туран». №1-2, 2002. – С. 19-23.
13. Мырзахметова А.М., Алшимбаева Д.У., Туркеева К.А., Еримпашева А.Т. Торгово-экономическое сотрудничество Казахстана и России: особенности и приоритеты развития // Economics: the strategy and practice. – Т.15. №3, 2020. – С. 127-139.
14. Сатыбалдин А.А., Тлеубердинова А.Т., Кулик К.В. Концептуализация развития сельских территорий // Economics: the strategy and practice. Т.16. №3, 2021. – С. 6-21. // URL: <https://doi.org/10.51176/1997-9967-2021-3-6-21>
15. Сыздықбаева Н.Б. Роль агропромышленного комплекса в экономике Казахстана // Economics: the strategy and practice. № 4, 2018. – С. 152-159.
16. Мырзалиев Б.С., Сабыр Н.С., Мурат А. Устойчивое развитие сельских территорий – важнейший фактор обеспечения социальной безопасности // Economics: the strategy and practice. Т.15. № 1, 2020. – С. 37-52.
17. Кайгородцев А.А. Экономическая и продовольственная безопасность Казахстана (вопросы теории, методологии, практики). Усть-Каменогорск: Изд-во ВКГУ им. С. Аманжолова, 2006.
18. Сабыр Н., Әбілқайыр Н. Сравнительный анализ мер социальной поддержки населения в странах ЕАЭС в период глобальной пандемии // Economics: the strategy and practice. – Т.16. № 1, 2021. – С. 155-163.
19. Аксенов И.А. (2021) Развитие государственной поддержки экспорта сельскохозяйственной продукции как элемент интеграционной политики Евразийского экономического союза // Siberian Journal of Life Sciences and Agriculture. Т. 13. № 4. С. 273-296. DOI: 10.12731/2658-6649-2021-13-4-273-296
20. Ибришев Н.Н. (2019) Ресурсы как основа эффективного функционирования аграрного сектора // Проблемы агорынка. № 1. С.40-48.
21. Добросоцкий В.И. (2019) Обеспечение продовольственной безопасности в странах Евразийского Экономического Союза: мировой и региональные аспекты: монография. М.: Одинцовский филиал МГИМО.
- Simpson, J., Weiner, E. (1989). The Oxford English Dictionary. United Kingdom: Oxford University Press.

REFERENCES:

1. Bedelbaeva A.E., Sharipov A.K., Dosumova Zh.S. (2021) EAEO zhagdajnynda Kazakstannyn azyk-tylik kauipsizdigin kamtamasyz etu [Ensuring food security of Kazakhstan in the conditions of the EAEU] // Problems of the agricultural market] № 3. S. 24-30b.

2. Kazakstan Respublikasynyn agroonerkasiptik keshenin damytudyn 2017-2021 zhyldarqa amalqan memlekettik bagdarlamasy [State program for the development of the agro-industrial complex of the Republic of Kazakhstan for 2017-2021] URL: https://strategy2050.kz/ru/state_programs/-2017-2021-/ (accessed: 16.02.2022)
3. Conway G., Barber E. (1990) After the Green Revolution. Sustainable Agriculture for Development. London.
4. Berchel M., Kolter H. (2004) Programma tehniceskoy pomoshhi Evropeyskogo Soyuzha dlya Kazahstana // Posobie po upravleniju optovymi rynkami [European Union Technical Assistance Program for Kazakhstan // Manual for managing wholesale markets]. Astana.
5. Blyeyds D. (1982) Tenevaya ekonomika i nacional'nye scheta // Ekonomicheskii obzor stran OJeSR [Shadow economy and national accounts // Economic overview of OECD countries].
6. Schneider F., Enste D. (2000) Shadow Economies Around the World: Size, Causes, and Consequences. Washington.
7. Aydarova G.T. (2002) Sovremennoe sostoyanie prodovol'stvennoy bezopasnosti Respubliki Kazahstan // Vestnik nauki Akmolinskogo agrarnogo universiteta im. S. Seifullina [Current state of food security of the Republic of Kazakhstan // Bulletin of Science of Akmola Agrarian University named after S. Seifullin] № 3. S. 103-111.
8. Akimbekova G.U. Problemy pererabotki [Recycling problems] URL: <http://www.minagri.kz> (accessed: 16.02.2022)
9. Alpysbaeva S.N., Tazabekov A.I. (2003) Faktory ekonomicheskoy bezopasnosti sovremennoy vosroizvodstvennoy modeli ekonomiki Kazahstana [Factors of economic security of the modern reproductive model of the economy of Kazakhstan] // Analytical – Analytical review. № 3. S. 41-43.
10. Amirgaliev A.H. (2004) Formirovanie strategii marketinga v agropromyshlennom proizvodstve [Formation of marketing strategy in agro-industrial production] // Bulletin of KazNU. Economic series] № 3. S. 122-125.
11. Apsaljamov N. (2004) Tendencii razvitiya pishhevoy promyshlennosti v Respublike Kazahstan // Tranzitnaya ekonomika [Trends in the development of the food industry in the Republic of Kazakhstan // Transit Economy] № 5. S. 39-45.
12. Arupov A.A. (2002) Globalizatsiya mirovoy ekonomiki i problemy ekonomicheskoy bezopasnosti Kazahstana [Globalization of the world economy and problems of economic security of Kazakhstan] // Bulletin of the University "Turan" № 1-2. S. 19-23.
13. Myrzahmetova A.M., Alshimbaeva D.U., Turkeeva K.A., Erimpasheva A.T. (2020) Torgovo-ekonomicheskoe sotrudnichestvo Kazahstana i Rossii: osobennosti i priority razvitiya [Trade and economic cooperation between Kazakhstan and Russia: features and priorities of development] // Economics: the strategy and practice T. 15. № 3. S. 127-139.
14. Satybaldin A.A., Tleuberdinova A.T., Kulik K.V. (2021) Konceptualizatsiya razvitiya sel'skikh territoriy [Conceptualization of rural development] // Economics: the strategy and practice T. 16. № 3 S. 6-21. <https://doi.org/10.51176/1997-9967-2021-3-6-21>
15. Syzdykbaeva N.B. (2018) Rol' agropromyshlennogo kompleksa v ekonomike Kazahstana [The role of the agro-industrial complex in the economy of Kazakhstan] // Economics: the strategy and practice. № 4 S. 152-159.
16. Myrzaliev B.S., Sabyr N.S., Murat A. (2020) Ustoychivoe razvitie sel'skikh territoriy – vazhneyshiy faktor obespecheniya social'noy bezopasnosti [Sustainable development of rural areas is the most important factor in ensuring social security] // Economics: the strategy and practice. T. 15. № 1. S. 37-52.
17. Kaygorodtsev A.A. (2006) Ekonomicheskaya i prodovol'stvennaya bezopasnost' Kazahstana (voprosy teorii, metodologii, praktiki). [Economic and food security of Kazakhstan (issues of theory, methodology, practice). Ust-Kamenogorsk: Publishing House of S. Amanzholov EKSU]
18. Sabyr N., Abilkayyr N. (2021) Sravnitel'nyy analiz mer social'noy podderzhki naseleniya v stranah EAES v period global'noy pandemii [Comparative analysis of social support measures in the EEC countries during the global pandemic] // Economics: the strategy and practice. T. 16. № 1. S. 155-163.
19. Aksenov I.A. (2021) Razvitie gosudarstvennoy podderzhki eksporta sel'skohozyaystvennoy produkcii kak element integratsionnoy politiki Evraziyskogo ekonomicheskogo soyuza [Development of state support for agricultural exports as an element of the integration policy of the Eurasian Economic Union] // Siberian Journal of Life Sciences and Agriculture. T. 13. № 4. C. 273-296. DOI: 10.12731/2658-6649-2021-13-4-273-296
20. Ibrishv N.N. (2019) Resursy kak osnova jeffektivnogo funkcionirovaniya agrarnogo sektora [Resources as the basis for the effective functioning of the agricultural sector] // Problems of the agricultural market. № 1. S. 40-48.
21. Dobrosotskiy V.I. (2019) Obespechenie prodovol'stvennoy bezopasnosti v stranah Evraziyskogo Ekonomicheskogo Soyuzha: mirovoy i regional'nye aspekty: monografiya [Ensuring food security in the countries of the Eurasian Economic Union: global and regional aspects: monograph. Moscow: Odintsovo branch of MGIMO]

Жазира Идрышева¹, Рахат Тұрсын²

¹ *Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті доценті,
тарих ғылымдарының кандидаты
(Алматы, Қазақстан)
idrysheva7@gmail.com.*

² *Халықаралық қазақ-қытай колледжінің оқытушысы,
«Халықаралық қатынастар» магистрі
(Алматы, Қазақстан)
rakhat.tursyn@gmail.com*

ҚЫТАЙ-ТҮРКИЯ ҚАРЫМ-ҚАТЫНАСЫ ДАМУЫНЫҢ МӘСЕЛЕЛЕРІ

Андатпа. Мақалада Қытай Халық Республикасы мен Түркия Республикасы арасында дипломатиялық қатынастың қалыптасуы мен даму үдерісі қарастырылған. Автордың пікірінше, екі елдің қатынастары тарихи кезеңдерде Қытай мен Түркияның жүргізген ішкі және сыртқы саясаттарына және халықаралық қатынастар жүйесіндегі өзгерістерге байланысты түрліше сипатталады. Тараптардың саяси-дипломатиялық, сауда-экономикалық және басқа салалардағы қатынастарының даму ерекшеліктері пайымдалып, екі мемлекет арасында тарихтан келе жатқан, қазірге дейінгі шешімін таппаған Шыңжаңдағы ұйғырлар мәселесі мен Түркиядағы күрд ұлты проблемасының мемлекеттік қатынас әсеріне талдау жасалады. Қытай мен Түркия арасында саяси қарама-қайшылықтар сақталғанына қарамастан, екіжақты қатынастар жалпы даму үдерісіне келе жатқаны нақты деректер арқылы дәлелденеді. Қытай Халық Республикасы мен Түркия Республикасының қазіргі таңдағы халықаралық қатынастарда алатын орны мен атқаратын рөліне баға беріліп, олардың ұлттық мүдделері тоғысатын тұстары зерделенген. Сонымен бірге қазірге дейін тараптар әртүрлі себептерге байланысты өздерінің мүмкіндігін толық пайдаланбаған, бірақ болашақ дипломатиялық қатынастардың дамуына берік негіз қалады деген тұжырым жасалған.

Түйін сөздер: *Қытай мен Түркия, Екі жақты қатынастар, сауда -экономикалық байланыстар, саяси қарама-қайшылықтар, болашақ даму, ПҚК, (Күрдістан жұмысшылар партиясы).*

Жазира Идрышева, Рахат Тұрсын

ПРОБЛЕМЫ РАЗВИТИЯ КИТАЙСКО-ТУРЕЦКИХ ОТНОШЕНИЙ

Аннотация. В статье рассматривается процесс становления и развития дипломатических отношений между Китайской Народной Республикой и Турецкой Республикой. Автор считает, что отношения двух стран по-разному характеризуются

в исторические периоды в зависимости от внутренних и внешних политик Китая и Турции, а также изменений в системе международных отношений. Рассмотрены особенности развития отношений сторон в политико-дипломатической, торгово-экономической и других сферах, проведен анализ влияния на государственные отношения проблемы уйгуров Синьцзяна и проблемы курдской национальности в Турции, которые до сих пор не нашли своего решения. Несмотря на то, что между Китаем и Турцией сохраняются политические противоречия, на конкретных данных доказывается, что двусторонние отношения находятся в процессе общего развития. Дана оценка места и роли Китайской Народной Республики и Турецкой Республики в современных международных отношениях, изучены точки соприкосновения их национальных интересов. При этом сделан вывод, что до сих пор стороны не использовали весь свой потенциал в силу разных причин, но заложен прочный фундамент для развития будущих дипломатических отношений.

Ключевые слова: *Китай и Турция, двусторонние отношения, торгово-экономические связи, политические противоречия, будущее развитие, ПКК, (Рабочая партия Курдистана).*

Zhazira Ydrysheva, Rakhat Tursyn

ISSUES OF DEVELOPMENT OF CHINA-TURKEY RELATIONS

Abstract. The article considers the process of formation and development of diplomatic relations between the People's Republic of China and the Republic of Turkey. It is believed that the relations between the two countries have been characterized differently in historical periods, depending on the domestic and foreign policies of China and Turkey, as well as changes in the system of international relations. The development of politics, diplomacy, trades, economics and other relations between the two countries will be discussed. Even with the political differences between China and Turkey, bilateral relations are proving to be a common development process. The two countries will analyze the historical unresolved Uyghur issue in Xinjiang and the impact of the Kurdish issue in Turkey on state relations. The current place and role of the People's Republic of China and the Republic of Turkey in international relations were measured, their national interests covered. The author concludes that so far the parties have not used their full potential for various reasons, but a solid foundation has been laid for the development of future diplomatic relations.

Keywords: *China and Turkey, Bilateral Relations, Trade and Economic Relations, Political Contradictions, Future Development, PKK, (Kurdistan Workers' Party).*

Кіріспе

Қытай Халық Республикасы мен Түркия Республикасы арасында дипломатиялық қатынас 1971 жылы орнады. Содан бері екі ел қатынастары біртіндеп даму динамикасында келеді деуге болады. Тарихи тәжірибелер,

еларалық қарым-қатынастар көбінесе саяси, экономикалық және қауіпсіздік салаларындағы ортақ мүдделер негізінде орнайтынын және дамитынын көрсетеді. Бұл заңдылықты Қытай және Түркия қатынастарынан да көруге болады. Алайда бұл екі елдің саяси сипатында, ұстанған сыртқы саясаттарындағы айырмашылықтары айқын. Мемлекеттер ара-қатынастары идеология негізінде емес, ұлттық мүдделер негізінде құрылғандықтан, саяси жақтан кереғар келсе де, сауда-экономикалық байланыстар өз жолымен дами беретінін халықаралық тәжірибелер көрсетіп отыр. Қытай мен Түркия арасындағы қатынастар олардың саяси ұстанымдарының сәйкес келмегеніне қарамастан экономикалық сауда және іскерлік ынтымақтастықтары қалыпты дамып келеді. Әрине, бұл екі мемлекетте бір-бірінен саяси тұрғыдан сақтанатын психологиясы олардың тығыз байланыс жасауына кедергі келтіріп отырғаны анық мәселе.

XXI ғасырда Қытайдың дүниежүзіне экономикалық ықпалының артуына, әсіресе «Бір белдеу – бір жол» мега жобасының атқарылуына байланысты, екі ел арасында өзара мүдделер тоғысы оларды жақындастыра түсті. Түркия мемлекетінің географиялық орналасуының стратегиялық маңызы қытайларды қызықтырса, Қытайдың инвестициясы мен технологиясы Түркияны баурады. Алайда Қытай Коммунистік Партиясының (ҚКП) Шыңжаңдағы ұйғырларға қатысты саясаты және Түркияда ұйғыр «сепаратистерінің» әрекеттері екі жақты қатынастардың дамуына жағымсыз әсерін тигізіп келеді. Дей тұрғанмен бұл мәселені екі жақта өздеріне тиімді пайдаланып, сауда-экономикалық және инвестиция саласында ынтымақтастық қатынасын дамытып келеді. Сондықтан Қытай мен Түркия арасындағы қарама-қайшылыққа толы күрделі қарым-қатынастарды зерттеудің жалпыға бірдей теориялық және практикалық маңызы зор.

Ғылыми зерттеу әдіснамасы

Мақаланың методологиясы тарихтану ғылымының, халықаралық қатынастар ғылымының қазіргі заманғы теориялық методологиясы принциптеріне негізделді. Зерттеу барысында ақпаратты іздеу және жинау әдістері, сыни іріктеу әдістері, сараптау, салыстырмалы талдау, тарихи талдау және қорыту әдістері кеңінен қолданылды. Мақаланы жазу барысында, Қытай мен Түркия арасындағы дипломатиялық қатынастарға қатысты қытай және түрік тілінде жазылған еңбектерді пайдалану арқылы қорытынды шығару зерттеу жұмысының басты өзегі саналады.

Тақырыпты таңдауды дәйектеу және мақсаты мен міндеттері

1971 жылы 4 тамызда Қытай мен Түркия дипломатиялық қатынас орнатқаннан бастап екі ел қатынастары жаңа тарихи даму кезеңіне қадам басты. Тараптардың саяси, сауда-экономика, мәдениет, ғылым-техника саласындағы өзара алмасулары мен ынтымақтастық қатынастары біртіндеп

дамып келеді. XX ғасырдың 80-90 жылдарында екі елдің жоғары деңгейдегі өзара сапарлары көбейіп, екіжақты қатынастың дамуын ілгерілетті. XXI ғасырда екі ел қатынастары дами түсті. 2010 жылы ҚХР мен ТР стратегиялық әріптестік қатынас орнатты. 2012 жылы Түркияның Қытайдағы мәдениет жылы, 2013 жылы Қытайдың Түркиядағы мәдениет жылы өтіп, екі ел халқының бір-бірінің мәдениеті туралы танымдары мен түсінігін тереңдетті. 2015 жылы екі мемлекеттің Үкіметаралық ынтымақтастық комитеті құрылып, тараптардың саяси, сауда-экономика, қауіпсіздік және мәдениет саласындағы ынтымақтастық байланыстарын реттеу қызметін атқарып келеді. Алайда Қытай мен Түркия өзара саяси сенім орната алған жоқ. Қытай Түркияны «Шығыс Түркістан сепаратистерін» қолдайды, солардың апаны деп айыптаса, Түркия ҚКП Шыңжаңдағы ұйғыр сынды мұсылман бауырластарына геноцидтік саясат қолданып отыр деп кінәлайды. Бұл мақалада ҚХР мен ТР қарым-қатынастарының даму үдерісін қарастыру арқылы екі ел қатынастарының дамуын анықтау және сақталып отырған түйткілді мәселелерге талдау жасау мақаланың негізі міндеті болмақ.

Екі жақты қатынастардың негіздері. Қытай мен Түркия арасындағы қарым-қатынасының тарихы ұзақ, мазмұны өте бай. Екі елдің шұғылалы тарихи мәдениеті әлем өркениетінде өзіндік орны айырықша. Бүгінгі таңда ҚХР әлемде экономикасы дамыған екінші мемлекетке айналды. Ал Түркия дүниежүзінде үлкен жиырма мемлекеттің санатындағы ықпалды мемлекеттердің бірі. Оның геостратегиялық орналасуының стратегиялық маңызы қазіргі халықаралық қатынастар жүйесі де елеулі рөл атқаруымен ерекшеленеді. Азия құрлығының екі жағында орналасқан бұл екі мемлекеттің саяси сипаты мүлдем ұқсамаса да, олардың арасындағы дипломатиялық қатынастар үздіксіз дамып келеді.

Қазіргі замандағы Қытай мен Түркия арасындағы алғашқы қатынас 1927 жылы басталды. Сол жылдары Қытайдың бұрынғы астанасы Нанкинде Түркия Республикасының Елшілігі 1929 жылы өз жұмысын бастады. Хулуси Фуат Тугай (Hulusi Fuat Tugay) ТР-дың бірінші уақытша сенімді өкіл ретінде дипломатиялық қызмет атқарды. Алайда екі ел арасындағы қарым-қатынастар айтарлықтай өрістеп кетпеді. 1931 жылы Түркияның Нанкин қаласындағы елшілігі елдегі саяси тұрақсыздық пен экономикалық қиындықтарға байланысты қызметін тоқтатып, уақытша сенімді өкіл Хулуси Фуат Тугай Қытайдан еліне қайтты. Араға сегіз жыл салып Түркия Қытайдағы елшілігін 1939 жылы қайта ашты, Эмин Али (Emin Ali Sipahi) Бас елші болып тағайындалды [1, 148]. Екі ел қатынастары Мұстафа Кемал Ататүрік пен Исмет Инонуның кезеңінде экономикалық жағынан да, саяси жағынан да жоғарғы деңгейде дамып отырды [2, 63].

1949 жылы ҚКП азаматтық соғысында жеңіске жетіп, 1949 жылы 1 қазан күні Мао Цзэдун ҚХР-дың құрылғанын жариялады. Бірақ Түркия Батыс елдері сияқты ҚХР-ды ұзақ уақыт мойындамады. Тайваньға ауып

барған Гомиьндан үкіметін Қытайдың заңды үкіметі деп санап, солармен дипломатиялық қатынастарын жалғастырып отырды.

Мао Цзэдун ҚХР-дың төрағасы ретінде 1949 жылы желтоқсанда Мәскеуге ресми сапармен барды. Бұл ҚХР-дың сыртқы саясатындағы алғашқы маңызды қадамы болды. 1950 жылдың ақпанында КСРО мен ҚХР Мәскеу мен Пекин «Достық, одақтық және өзара көмектестік туралы шартқа» қол қойды. Мао Цзэдунның Сыртқы саясаты социалистік лагерьге басымдылық беру және батыс блогына қарсы тұру болады. 1950-ші жылы басталған Корей түбегіндегі соғыс ҚХР мен АҚШ-ты түбегейлі жауластырды. Содан 1970 жылдарға дейін Қытай Батыс әлемінен оқшауланып келді [1, 201]. ҚХР-тек КСРО бастаған социалистік мемлекеттермен, яғни Болгария, Румыния, Венгрия, Чехословакия, Польша, Монголия Халық Республикасы, Германия Демократиялық Республикасы, Албания, Вьетнам және Корея Демократиялық Халықтық Республикасы қатарлы он сегіз социалистік мемлекеттермен және Азия, Африкадағы дамушы мемлекеттермен дипломатиялық қарым-қатынаста болды. Мұны ҚХР-дың «бір жағына шығу», яғни социалистік мемлекеттер жағында болудың дипломатиялық нәтижесі деуге болады.

Алайда ҚХР мен КСРО қарым-қатынастары 1950-ші жылдардың соңына ала идеологиялық алауыздықтан салқындап, 1960-шы жылдары ашық жауласуға барды. 1969 жылы екі ел шекарасында әскери қақтығыстар орын алды. Сонымен ҚХР мен КСРО қатынастары барынша шиеленісіп, халықаралық қатынастар жүйесінің құрылымының өзгеруін тудырды. Ұлы державалар арасында жаңа саяси одақтастық қалыптасуына алғы шарт әзірледі. Қытай мен АҚШ өздерінің ортақ жауы – Кеңес Одағына төтеп беру үшін одақтастық қатынас орнатты [3, 29].

Халықаралық қатынастар жүйесіндегі бұл өзгерістер Түркияның Қытайға ұстанымын өзгертті. Өйткені Түркия өзінің сыртқы саясатын АҚШ-тың ыңғайына қарай реттеліп отыратыны белгілі. Сондықтан Түркия бұл кезеңде Кеңес Одағынан туындайтын қауіп-қатерге байланысты АҚШ жетекшілік ететін батыс блокқа жақындай түсті.

1960-шы жылдардағы халықаралық қатынастарда орын алған өзгерістер, Кипр мәселесіне қатысты Түркия мен Батыс блогы арасында қарама-қайшылықтар күрделене түскен-ді. Осындай халықаралық жағдайда Қытай мен Түркияның жақындасуына орай туды. 1960 жылғы Түркиядағы саяси өзгерісті Қытай баспасөзі: «Бұл оқиға Түркия тарихындағы шынайы революциялық және популистік дәуірдің бастамасы» деп бағалады. Қытайдағы мұсылман қауымының басшысы Бұрхан Шәхиди арнайы мақалалар жариялап Түркияға қолдау білдірді. 1965 жылы ҚХР-ның Премьер министрі Чжоу Эньлай, Қытай мен Түркия арасындағы дипломатиялық қатынастар орнатуға ешқандай кедергі жоқ екенін мәлімдеді. Осы мәлімдемеден көп өтпей ҚХР-ның Сауда делегациясы алғаш рет Түркияға сапармен келді [4, 12].

ҚХР мен ТР арасындағы дипломатиялық қатынас Қытайдың Париждегі Төтенше және өкілетті елшісі Huang Zhen (黄镇) мен Түркияның Париждегі Төтенше және өкілетті елшісі Hasan Esat Işık арасында 1971 жылы 4 тамызда қол қойылған Хаттамамен орнатылды. Аталмыш Хаттамада «Тәуелсіздік, егемендік, ішкі ісітерге араласпау, тең құқықты, екі жақты мүдделерді қорғау негізінде, бүгіннен бастап екі мемлекет арасында дипломатиялық қарым-қатынас орнату туралы шешім қабылданды» деп көрсетілген. Осы кездесуде Түркия мемлекеті ҚХР-ды Қытайдың бірден бір заңды үкіметі деп танығандығын мәлімдеді. Түркия Тайваньды Қытайдың ажырамас бөлігі ретінде танып, Қытай мен «Бейбіт қатар өмір сүрудің бес принципі» негізінде дипломатиялық қатынас орнатты.

Екі ел дипломатиялық байланыс орнатқаннан қазірге дейін Қытай-Түркия қарым-қатынастары жөнінде түрлі саяси орталарда қызу пікірталастар жалғасып келеді. Басты сұрақ ҚХР-мен орнатқан дипломатиялық қатынастың Түркия үшін қандай пайдасы немесе зияны бар деген мәселе төңірегінде өрбіп келеді. Пікірталастардың Түркияның ұлттық мүддесі тұрғысынан қанат жаюын қалыпты жағдай деуге болады [5].

Қырғи қабақ соғысы аяқтаған соң, Түркия сыртқы саясатында өзгерістер жасап Азиялық елдермен өзара қатынасты дамытуға басымдылық бере бастады. 1990-шы жылдары Қытай мен Түркия арасындағы кенес, пікір алмасулары жиілей түсті. Сауда көлемі ұлғайды. Қытай деректеріне сүйенсек, 1985 жылы Қытай-Түркия саудасы 98 млн болса, 1998 жылы 77,8 млрд болды. 1995 жылы 22 мамырда Түркияның президенті Сүлейман Демирелдің ҚХР-ға саған алғашқы ресми сапары, екі жақты қатынастардың дамуын белгілі бір деңгейге көтерді. Сүлейман Демирел өзімен бірге барған делегациясымен, Қытайдың бірнеше қалаларын аралады. Сапар барысында қытайлық әріптестерімен кең көлемде аймақтық және әлемдік мәселелер бойынша пікір алмасты. Сулейман Демирель екіжақты ынтымақтастықты арттырумен қатар, Кипр, Босния-Герцеговина және Таулы Қарабах мәселелерінде Қытайдан қолдау тапқысы келетіндігін білдірді. Осы сапар барысында Түркияның мүддесіне сәйкес келетін екі жақты қатынастардың іргетасы қаланды [6, 36]. Демек, ҚХР мен ТР арасындағы қатынастар халықаралық қатынастар жүйесіндегі өзгерістерге байланысты өзгеріп дамып отырды.

Қытай-Түркия қатынастарында сақталып отырған басты мәселелері. Екі ел арасындағы қарым-қатынастың дамуымен бірге, кейбір түйткілді мәселелер де сақталып келеді. Қытай мен Түркия арасында ортақ ұлттық мүдделер бар. Сауда-экономика, туризм саласында ортақ мүдделері басым. Бірақ сыртқы саясат саласындағы ұстанымдары бір-бірімен мүлде үйлеспейді. Олардың жүргізіп отырған халықаралық сыртқы саясаты әртүрлі. Бүгінге дейін екі ел арасындағы ынтымақтастық байланыстар айтарлықтар өрістеп кетпеуіне осы жәйт ықпал етуі мүмкін.

Қытай мен Түркия арасындағы саяси қарым-қатынасында Қытайдың Шыңжаңдағы ұйғырлар мәселесі бұрыннан бері келісе алмайтын түбірлі принцип болып келеді. Өйткені Шыңжаңнан бой тасалаған оппозициялардың барар жері, қолдау табатын елі – Түркия болып келеді. Арғысын айтпағанда 1980-жылдардан бері Иса Юсуф Алптекин, Мұхаммед Нияз сияқты оппозиция лидерлерінің Түркияны паналап, антиқытайлық әрекеттер жасауы екі ел қатынастарына кері ықпал етіп келеді. Өйткені Түркия ресми/бейресми түрде әртүрлі ұйғыр оппозициясына қолдау көрсетіп келеді. 1991 жылы Сулейман Демирел оппозиция жетекшісі Иса Юсуф Алптекинді қабылдады. Түркияның оппозиция өкілдерін қолдауына Қытай тарапы қатты наразылы болып келеді.

XXI ғасырда Қытайдың Дүниежүзі сауда ұйымына (ДСҰ) кіруіне байланысты олардың дүниежүзілік экономикаға ықпалы арта түсті. Соған байланысты Қытаймен өзара қарым-қатынасты жақсартудың маңыздылығын түсінген Түркия үкіметі, 2000 жылы Қытай төрағасы Цзян Цзэминь (Jiang Zemin) Түркияға жасаған ресми сапары барысында, Түркияда Қытайды бөлуді көздеген экстремистік топтардың тыйым салуға кепілдік берді. Сондай-ақ Қытай тарапының талабы бойынша екі ел арасында қылмыскерлерді қайтару келісіміне қол қойды. Екі ел басшылары лаңкестікке, экстремизмге қарсы ортақ декларация қабылданып, екі мемлекеттің ірі ақпарат құралдарында жариялады [5].

ҚХР төрағасы Ху Цзиньтао (Hu Jintao) «Жарасымды әлем құру» («和谐世界») сыртқы саясатын жүргізді. Бұнымен қоса, қытай өркениеті әрқашан өз көршілерімен тату болуға назар аударатындығын және барлық мемлекеттер бір-бірімен үйлесімді өмір сүргендерін қалайтынын айтты. Сонымен бірге, өзінің ұрпақтан-ұрпаққа жалғасатын алдағы 50 жылға жоспарын жариялады: ҚХР-дың егемендігі және территориялық тұтастығын сақтау (бұл жерде Шыңжаң мен Тибеттегі сепаратист күштерді аластап, территория тұтастығының сақталуы және Тайваньның орталық Қытаймен бірігуі туралы айтылып отыр). Ал территория тұтастығының сақталуы ҚХР экономикасының тұрақты дамуы үшін өте маңызды. Қытай Шыңжаң мәселесін Кіші Азия (Түркия) және Орта Азия мемлекеттерімен тығыз қарым-қатынас орнату арқылы шешуді көздейді. Сондықтан да болар ресми Бейжің аталмыш елдермен екіжақты дипломатиялық қатынастар арқылы да көпжақты дипломатиялық қатынастар арқылы да тұрақтылық пен қауіпсіздікті сақтауды көздеді [7, 96].

2009 жылғы Түркия Президенті Абдулла Гүл (Abdullah Gül) Қытайға ресми сапармен барды. Қытай мен Түркия арасындағы экономикалық байланысты дамыту, Қытайдың Түркияға инвестициясын арттыру, Қытай мен үшінші әлем елдерінің туристерін Түркияға бағыттау бойынша серіктестік орнатты. Екі ел арасында көп жылдар бойы шешілмей келе жатқан мәселелер талқыланды. Алғаш болып Президент Абдулла Гүл

Қытайдың Шыңжаң Ұйғыр автономиялы районына сапармен барды. Ол сапар барысында Түркияның Қытаймен дипломатиялық қатынасында Шыңжаңның маңыздылығын атап өтті. Шыңжаңдағы түркі тілдес ұлттардың дініне, тіліне еркіндік беруге шақырды.

Алайда, Абдулла Гүлдің бұл сапары Шыңжаңдағы ұлттаралық қатынастың жақсаруына септігі шамалы болды. Сол жылдың 5 шілдесінде Үрімжідегі ұлттаралық қанды оқиға орын алып, Қытай-Түркия қатынасын қайтадан суытты. Түркияның Премьер-министрі қызметін атқарып жүрген Режеп Тайып Ердоған Үрімжідегі оқиғаларға қатысты қатаң реакция танытты. Алайда кейін келе, Түркия Үрімжі оқиғаларына байланысты Қытаймен қарым-қатынасын бұзғысы келмейтінін мәлімдеді. Содан кейін Түркияның Сыртқы істер министрі Ахмет Давутоғлу мен Қытайдың Сыртқы істер министрі Ян Цзечи шиеленіскен қатынастарды қалыпқа келтіру мәселесін талқылады. Екі ел арасындағы қарым-қатынасын қалыпқа келтіру процесі экономикалық қатынастар арқылы жүзеге асырыла бастады. 2009 жылдың қыркүйегінде Қытай-Түркия бірлескен экономикалық кеңестің отырысы өтті. Қытайдың сауда министрі Чен Демингпен түрлі келісімдерге қол қойды. 2011 жылы қытайдың Хайнан әуе жолы компаниясы Шанхай - Үрімжі – Ыстанбұл бағытын ашты. 2012 жылы Түркияның Қытайдағы мәдениет жылы, 2013 жылы Қытайдың Түркиядағы мәдениет жылы шаралары өтті. Сол жылы Қытай төрағасы Си Цзиньпин Қазақстанда «Жібек жолы экономикалық белдеуін» құру жобасын ұсынды, Қытай «Батысқа беттеу» сыртқы саясаты жүргізді, Түркия «Шығысқа беттеу» сыртқы саясаты жүргізіп, екі мемлекет стратегиялық тұрғыда тоғысты. Сонымен Түркия үкіметі Қытайдың ішкі істеріне қол сұқпайтынын қайта мәлімдеді. [8, 251].

Түркия мен Қытай арасындағы тағы бір саяси проблема Тайвань мәселесі болып табылады. Түркия алғаш Қытайдың Гоминьдан Үкіметімен дипломатиялық қатынас орнатқан-ды. Сондықтан Гоминьдан Тайвань үкіметімен қатынасын жалғастырып келді. ҚХР-мен дипломатиялық қатынас орнатқаннан кейін «Бір Қытай» принципі бойынша Тайваньды «Қытайлық Тайбэй» деп үкіметтік емес байланыстарын сақтады. Түркия АҚШ, Германия, Жапония, Оңтүстік Корея сияқты Тайваньмен аймақаралық қатынастарын ұстанып келеді [9, 16].

Соңғы жылдары Түркия Қытаймен икемді қарым-қатынас жасауға мәжбүр болып отыр. Өйткені Қытайда Шыңжаң мәселесі болса, Түркияда күрттер және Кипр проблемасында Қытайдың ұстанымы Түркия үшін маңызды. Қытай тарапы күрттер мәселесін Шыңжаң мәселесімен тепе-тең орынға қойып, Түркияға ескертулер жасап бағуда. Күрттер, Кипр мәселесінде Түркия өзінің қауіпсіздігі ұлттық мүддесін қорғау үшін халықаралық аренада Қытайдың қолдауына ие болуға мұқтаж.

Қытай авторлары Түркиядағы күрд мәселесі бойынша көптеген мақалалар жариялаған. Олардың қатарында Қытай тарихшысы Wang

Zhijuan жазған «Күрд ұлтының драммасы қашан бітеді? (kürt milleti dramı ne zaman bitecektir?)» атты мақаласында, 1984 жылдан бергі Түркиядағы күрд мәселесін қарастырған. Сонымен қатар «Күрдтердің ауыр трагедиясы (1984)», «Күрдістан, географиясыз тарих (1990)», «Түркиядағы күрд мәселесі (1925-1984)» сияқты мақалаларды жариялап келеді [10, 160].

Сондай-ақ, Қытайлық саясаттанушы Wang Zhijuan мақаласында: «Түркия мемлекеті мен саясаткерлері күрдтерді жеке ұлт ретінде қабылдағысы келмейді, олардың пайымынша, күрдтер түріктердің бір қауымы, азшылық ұлт ретінде қаралмайды. Түркияда тек түріктердің ғана ұлт болуға құқығы бар, басқа ұлттарда түріктермен тең құқылы жасауға еркіндік берілмеген. Күрдтердің тілін, мәдениетін дамыту және жеке ұлт ретінде өмір сүру үшін көтерген талаптарын аяусыз түрде басып отырады. Тіпті, Түркия кезінде Түрік әскерлері күрдтер тығыз қоныстанған ауылдар мен қалаларға азық-түлік эмбарго қою сияқты түрлі адамшылық қасиетке жат әрекеттерге барып отыр. Көптеген ауылдар өртелді немесе жойылды. Көптеген күрдтерді түрік қауіпсіздік күштері арқылы өз ауылдарынан күштеп жер аударды. Түрік ұлтшылдары «Түркиядағы күрдтер түрік болуы керек» дейді. Күрдтер өздерінің ұлттық болмысын сақтағысы келгендіктен, түріктердің көзқарасын қабылдай алмайды. Күрдтер өз тарихының тереңде жатқанын, бұған географиялық атаулар, тіл, жазу, мәдениет және дін өзгешеліктері әртүрлі мемлекеттерге тайпаларға бөлшектеу арқылы бірегейлік туралы ойларға күмән тудырды. Түркия халықаралық құқық принциптері, келісімдер мен конвенцияларға сәйкес, Түркия қоғамындағы барлық ұлттарға теңдік негізінде саяси, әкімшілік, мәдени көп қырлы демократиялық мемлекет құру қажет болатын. Бірақ күрд мәселесі Түркияның ішкі мәселесі болудан қалып, халықаралық мәселеге айналды» - деп жазылған [11,89]. ҚХР үшін күрд мәселесі, батыс Азиядағы күрд халқының тәуелсіздік үшін күресі болып табылады (Nan Fang ri bao, 1999) [12]. Сонымен қатар, Қытай коммунистік партиясының үні ретінде қаралатын (Ren min ri bao) газетінде Косово соғысы жөнінде жазған мақалада «АҚШ Түркияның күрдтерге қарсы саясатын үнсіз құптап, Косовода орын алған Албанияның тәуелсіздік қозғалысын қолдау арқылы Югославияның ыдырауына ашық қолдау көрсетті», - деп ашық жазған болатын [13].

ПКК-ның (ПКК - Күрдістан жұмысшылар партиясы) атын Қытай баспасөзінде Түркия мемлекеті қолданатын «Сепаратист», «Экстремист» терминдері мүлдем қолданылмайды. Оның орнына ПКК-ның басшысы Abdullah Öcalan-ға қатысты қытай баспасөзінде «Түркия мемлекетіне қарсы күрд жұмысшы партиясының басшысы Öcalan» және «Күрдістан жұмысшы партиясы лидері Öcalan (土耳其库尔德工人党的主要创始人之一, 阿卜杜拉·奥贾兰)», - деген атаулар қолданылған.

Кейбір қытайлық стратегтер Түркиядағы ПКК мәселесін Косово мәселесімен қатар қойып қарастырады. «АҚШ пен НАТО Милошевичтың

Косоводағы албандарға қарсы жүргізген геноцидіне қарсы әскери қимылдар жүргізді. Дәл осылай Түркияда курдтерге қарсы геноцид жасалуда. Бірақ АҚШ пен НАТО күрдтер мәселесінде араласпай Түркияны үнсіз құптап келеді. Мұның себебі, Түркияның НАТО-ның мүшесі және АҚШ-тың одақтасы болуында. Сол себептен де Слободан Милошевичте НАТО-ға мүше болсын және осы арқылы әуе шабуылдан аман қалсын», - деген пікірлер білдірген болатын [10, 161]. Қытайлық сарапшы Du Ren «Шыңжаңдағы дүрбелең және Пантүркизм» атты мақаласында: «Батыстықтар Ирақтағы күрдтердің тәуелсіздік үшін күресін қолдауда, бірақ, бұл қозғалыстардың барлығы Түркия территориясында болғандықтан ауыр түрде жанышталды. Көптеген бейбіт тұрғындарға қарсы жүйелі түрде өлім жазасы, азаптау, мәжбүрлі қоныс аудару, күрд журналистерін, белсенділерді өлтіруді және олардың жоғалуы мәселелері жиі туындап отыр. Ал Қытайдағы адам құқығын жиі айыптайтын АҚШ Түркияның заңсыз әрекетін үнсіз қарап құптап отыр», [14] - деп айыптады. Сонымен бірге, Қытайлық 枫华园 (Feng hua yuan, fhy.net) журналында «Халықаралық геосаясат және адам құқықтары: Түркия және АҚШ» атты мақалада, «Түркияны диктатор әскерлер басқаруда және елде көптеген саяси тұтқындар бар. Түріктер халықтың 10% құрайтын күрдтерге қарсы геноцид жасаумен қатар, Кипрдағы гректерді аяусыз қырғындауда. Түркиядағы саяси тұтқындардың саны Қытайдан әлдеқайда көп», - деп жазылды. Бұл сөздің астарынан Қытайдың Түркиядағы күрдтер мәселесіндегі позициясын айқындауға болады [15].

Қытайдың Түркияға қатысты қимылдарында белгілі бір дәрежеде қарама-қайшылықтар туындап отыр. Десек те, Қытайдың Түркияның ұлттар саясатын өздерімен салыстырып жазып отырғаны мәлім. Түркияның әртүрлі мүдделер шоғырланған аймақта әлеуеттік экономикалық әскери күшке айналуы, батыспен тығыз қарым-қатынасы және НАТО-ға мүше болуы сияқты ерекшеліктері Қытайдың Түркияға сенім байлай алмайтынын аңғартады. Қытай АҚШ пен Түркияның Орталық Азияға немесе Таяу Шығыста бірге ынтымақтастық жасауынан, Түркияның Еуропа Одағымен бірлесіп, Европаның шығыс шекарасын Орталық Азияға дейін созып, Қытайдың аймақтық мүддесіне қатер төндіруден қауіптенеді. Сондықтан да, Қытайдың Түркияны Шанхай Ынтымақтастық Ұйымынан (ШЫҰ) аластатуы да осы қауіптенудің бір көрінісі. Қытай қазіргі таңда, Түркия мен Қытай арасындағы күрдтер мен ұйғырлар мәселесі бойынша айтыстары олардың ұлттық мүдделерінен жоғары тұрмайтыны анық. Сондықтан ҚХР мен ТР арасында мемлекеттік қарым-қатынастар өз жалғасын тауып отырады деп санаймыз.

Екі елдің әскери саладағы ынтымақтастығы. Түркия әлемдегі ең тұрақсыз қауіпті аймақтардың ортасында орналасқан мемлекет, төңірегін өңшең зымыран қаруы бар мемлекеттер қоршаған. Сондықтан Түркия күшті әскер, озық әскери технология ұстауға мүдделі. Осы тұрғыдан Түркия Қытаймен

әскери салада ынтымақтастық қатынасын дамытуға белсенділік танытып келеді. Түркияның Кония қаласында әр жылы тұрақты түрде өткізетін «Anadolu kartali» атты әскери оқу-жаттығуына 2010 жылы алғашқы рет Қытай Халық Азаттық армиясын (ҚХАА) шақырып қатыстырды. Қытайдың соғыс ұшақтары Пәкістан мен Иранның әуе кеңістігін пайдалана отырып Түркияға келді. Олар 20 қыркүйек пен 4 қазан аралығында Конияда Түркия әуе күштері құрамындағы F-4 соғыс ұшақтарымен бірге оқу-жаттығу өткізді. Бұл екі елдің әскери қауіпсіздік саласындағы ынтымақтастығы, аймақтық қауіпсіздікті сақтау және әлемде тұрақтылықты орнатуға ортақ көзқарас орнатты [16].

Қытай мен Түркияның сауда-экономикалық байланыстары. Қытай мен Түркия арасындағы экономикалық байланыстар Қытайдың экономикалық дамуымен байланысты біртіндеп дамып келеді. Бірақ түрлі себептерге байланысты бұл үрдіс тұрақты дамып отырған жоқ. Кей жылдары экономикалық қатынастар жақсы нәтижеге қол жеткізсе, кей жылдары айтарлықтай дамып кетпегенін байқауға болады. Қазіргі кезге дейін екі ел де сауда қатынастарын дамыту толық іске асыра алған жоқ деуге болады.

Екі мемлекеттің де сауда-экономикалық қатынастары бір-бірін толықтырумен қатар, өздерінің өндірген тауарларын өткізу барысында аймақта бәсекеге түседі. Түркия Қытайдың арзан жұмысшы күшімен өндірген арзан тауарларымен бәсекелесе алмай келеді. Сонымен қатар, Түркияның Қытаймен арадағы сауда қарым-қатынастарында келесідей кедергілер орын алуда: екі елдің сауда туралы заңдарының әркелкі болуы, Түркияның қытайлық текстиль өнімдеріне қарсы арнайы шектеу шараларын қолдануы. Сондай-ақ Түркияның әлемдегі ең озық, ең мықты делінген 500 компаниясының 128 кәсіпорны Қытайда орналасқан. Алайда Түркияның аталмыш компаниялары Қытай нарығында бәсекелесуге қауқарсыз болып отыр.

Текстиль өнімдері Қытай үшін де, Түркия үшін де көп табыс әкелетін маңызды импорттық тауар болып табылады. Қытай тарапы Түркияның өз тауарларына қарсы қолданған шектеу шаралары қайталануынан және де батыс елдері мен АҚШ сияқты елдердің де мұндай әрекетке баруынан қорқады. Мұнымен қоса, қытайлық кәсіпкерлер де бұл жағдайға алаңдаулы. Қытай да, Түркия да дамушы мемлекеттер санатына жататындақтан, олардың өндіретін тауарлары да бір-біріне ұқсас болып келеді, яғни екі елдің өндірген өнімдері бір-бірін толықтыру емес, керісінше, бір-бірімен бәсекелес болып шықты. Аталмыш жағдай екі ел арасындағы сауда бәсекелестігін арттыра түсетіні сөзсіз. Алайда, Қытайдың арзан жұмысшы күші мен тауарлары алдында Түркияның жеңіліс табатыны анық. Дәл осындай сауда бәсекелестігі тек текстиль өнімдерінде ғана қатысты емес, келешекте басқа да салаларды қамтуы мүмкін.

Әлемге әйгілі маркалардың көбісі Қытайда өндіріліп жатыр және

«Әлемнің фабрикасы» деген атқа ие. Түркияның Қытай нарығынан өзіне тиісті үлесін алуы, сонымен бірге, екі жақты экономикалық байланыста ұтуы өте қиын мәселе. Таяу жылдардан бері, Түркияның Қытаймен арадағы сауда байланысында шығынға батып келгені осының айғағы, қазір Қытайдың сыртқы елдерге салған миллиардтық инвестициясы жұмыс істеуде, әлемнің екінші экономикалық күшіне айналған Қытай үшін Түркия мен арадағы 4-5 миллиард долларлық сауда көлемі тым аздық етеді. Түркия стратегиялық мемлекет болуына қарамастан экономикалық тұрғыдан Қытайдың шынайы қызығушылығын тудыра алмады [5].

2005-2006 жылдары аралығында Қытай-Түркия арасындағы екі жақты сауда көлемі 4 миллиард болған. Бұл көрсеткіш 2017 жылы 27,7 миллиард долларды құраған. Алайда, мұның 3,5 миллиард доллары ғана Түркияның еншісіне тиген. 2018 жылы Қытайдың Түркияға экспорты 20,71 миллиард доллар, импорты 2,91 миллиард доллар болған. 2019 жылы Қытайдың экспорты 18,49 болып, импорты 2,58 миллиард долларды құраған. 2020 жылы екі жақты сауда айналымының көлемі 25 миллиард долларды көрсеткен. Оның ішінде, Қытайдың Түркияға экспорты 23,2 миллиард долларды, ал Түркиядан Қытайға импорт көлемі 2,86 миллиард долларды құраған. Түркия тарапы Қытай мен саудадағы теңсіздікті жою үшін барынша тырысуда, тек соңғы жылдары саудадағы теңсіздікті инвестициялар көмегімен жоюға болатынын айтып, жаңа шешім тапқандай болды.

Қытайдың Түркияға шығаратын экспорт тауарлары: электр машиналары, құрылғылар мен аспаптар, жеңіл өнеркәсіп өнімдері, механикалық және электронды бұйымдар, балалар ойыншықтары, тоқыма бұйымдары, түрлі жиһаздар, медициналық және фармацевтикалық өнімдер, органикалық химиялық өнімдер, аяқ киім және саяхат заттары, ауыл шаруашылық құрал-жабдықтар, жолаушы және жүк таситын кемелер.

Түркияның Қытайға экспорты: алтын, жеңіл автомобильдер, шойын және болат, тыңайтқыштар, тұз және күкірт минералды заттар, бейорганикалық химиялық өнімдер, сүт өнімдері, өсімдік майы және дәнді дақылдар, балық өнімдері, жеміс-жидектер, мәрмәр және гранит тастар, киім-кешек тоқыма өнімдері [17].

Екі елдің экономика және технология саласындағы ынтымақтастықтан бөлек, туризм саласы қарқынды дамып келеді. Türkiye İstatistik Kurumu (TÜİK) (Түркия статистикалық институты) статистикасына сүйенсек, Түркияға келген қытайлық туристердің саны соңғы 20 жылда екі есеге артты. 2000-шы жылы Қытайдан Түркияға жылына келетін туристер саны небәрі 21 мың 518 болған. Қытайлық туристер саны, әсіресе, 2010 жылдың басынан бері айтарлықтай өсті. 2010 жылы Қытайлық туристер саны 77 мың адамға жеткен. 2013 жылы 139 мыңға жетсе, 2014 жылы бұл көрсеткіш 200 мыңды құраған. 2018 жылы Түркияға келген қытайлық туристердің саны 247 мыңға жетті. 2019 жылғы мәліметтер бойынша 426 мың турист келген,

---

бұл Түркияға келген 100 туристтің бірі қытайлық деген сөз. Қытайлық туристердің түрік туризміне қосқан үлесі 273 миллион долларды құрады [18].

Қытай қазір әлемдегі сыртқы сауда бойынша ең үлкен ел ретінде 2 триллион доллар инвестиция қорына ие. Қытай бір жағынан сырттан ішке инвестициялар тартып жатқанымен, екінші жағынан, Қытайдың ұлттық мүддесі тұрғысынан стратегиялық маңызы бар аймақтар мен елдерге инвестициялар салуды қолға алуда. Түркия да аймақта стратегиялық мемлекет болуына қарамастан, қазірге дейін сауда-экономикалық тұрғыдан Қытайдың қызығушылығын тудыра алмай келеді. Дәл осы кезеңге дейін, Қытай Түркияның энергетика, көлік және жылжымайтын мүлік саласына инвестициясы 15 миллиард долларды құрайды. Түркияға салынған инвестицияның ішінде ең ауқымдысы – энергетика секторына салынған, жалпы инвестицияның 63 пайызын құрайды.

Бүгінде Түркияда 1000-нан астам қытайлық компаниясы жұмыс істейді. Оның ішінде, Bank of China және ICBC сияқты өте маңызды банктік және қаржылық институттар да жұмыс жасайды. Сонымен қатар, Қытайдың Huawei компаниясы Ыстанбул қаласында 2002 жылдан бері жұмыс істеп келеді. Huawei компаниясы Түркияның технология саласын дамытуға бағыттталып отыр. Қазіргі таңда, екі ел арасында ғылыми-зерттеу, технологиялық инвестициялар, адам ресурстарын дамыту, ауыл шаруашылығы және өнеркәсіп салаларын жаңғырту жүйесінде өзара ынтымақтастықтар жүргізіліп келеді [16]. Қытай мен Түркия арасындағы сауда-экономика саласындағы ынтымақтастығының болашағы зор деуге негіз бар.

Қорытынды және тұжырамдама. Қытай мен Түркия арасындағы қарым-қатынастар екі елдің ішкі және сыртқы саясатына байланысты қалыптасып, даму динамикасында келеді. XX ғасырдың соңындағы қырғи қабақ соғысының аяқталуы, XXI ғасырдағы Қытайдың өрлеуі әлемдік күштердің қайта орналасуын, халықаралық қатынастар жүйесінің қайта құрылуын анықтады. Соған байланысты Қытай мен Түркия арасындағы қарым-қатынастар да дәуірлік сипат алды. Сонымен қатар, екі ел қатынастарында ұлттық идеологияның ұқсамауы мен саясат ұстанымдардың айырмашылығынан туындап отырған мәселелер де сақталып отырғанын анық аңғарамыз.

ҚХР-дың қарқынды дамуы мен халықаралық ықпалының арта түсуіне байланысты Түркия елінің экономикалық дамуына терең әсер ететіні ақиқат. Екі ел арасында әрі ынтымақтастық әрі бәсекелестіктің сақталатынын анық аңғартады. Дей тұрғанмен екі мемлекет бір-біріне тікелей қатер төндірмейді. Түркия мен Қытай арасында ұлттық мәселелерге байланысты саяси қарама-қарсылықтар сақталып отырғанымен, ұлттық – мемлекеттік мүдде тұрғысынан олар өзара ынтымақтастық қатынасын дамытатыны сөзсіз. Қазірге дейінгі Қытай-Түркия қатынастарының дамуы олардың болашақ

дамуына берік негіз қалады.

Түркия болашақтағы халықаралық қатынастар жүйесінде АҚШ, Еуропалық Одақ, Ресей және Қытай қатынастарына басымдылық беретіні белгілі. Солармен болған қатынастарының балансынан өзінің ұлттық мүддесін жүзеге асыруға тырысады деп санаймыз. Қытай мен Түркия қатынастары белгілі деңгейде Қазақстанға да ықпал жасайды деп ойлаймыз.

ӘДЕБИЕТТЕР:

1. Adibelli Barış. Osmanlı'dan Günümüze Türk-Çin İlişkileri. -İstanbul: IQ Kültür Sanat Yayıncılık, 2007. -336 s.
2. Karpat Kemal. Türk Dış Politikası Tarihi. - İstanbul: Timaş Yayınları, 2012. - 315 s.
3. Мұқаметханұлы Н., Кәрібжанов Ж. Қытайдың сыртқы саясаты және Қазақстанмен қатынасы (2000-2010). - Алматы: Қазақ университеті, 2013. – 249 б.
4. ezkan, Yılmaz. Uzak ve Yakın Komşumuz Çin, İstanbul: Ülke Kitapları, 2002. -208 s.
5. Момынқұлов Ж.Б. Түркия-Қытай қатынастарының дамуы (1999-2005) // КазҰУ хабаршысы// Шығыстану сериясы. №3(56) 2011.
6. Huan Weimin (黄维民). Түркия(土耳其). Beijing: Shangwu yinshuguan, 2002. - 401б.
7. Жекенов Д. Қ. Қытай халық республикасы « төртінші буын» басшыларының сыртқы саясаты(2003-2013жж.) Алматы: Қазақ университеті, 2017. – 180 б.
8. Çolakoğlu Selçuk. Türkiye-Çin İlişkilerinin Son On Yılı (2000-2010). İstanbul: Uluslararası Siyaset yayınları, 2002. -269 s.
9. Selçuk Çolakoğlu ve Arzu Güler, "Türkiye ve Tayvan: İlişkilerde Zemin Arayışları", USAK Analiz, No.12, Ağustos 2011, 26 s.
10. Nuraniye Hidayet Ekrem. Çin'in dış politikası(1950-2000). ASAM, Avrasya stratejik araştırmalar merkezi yayımları, Analiz, Nisan 2003. -187 s.
11. Pen zhiping. Self-Determinasyon ve Etnik Bölücülük. Milli Sosyal Bilimler Akademisi destek proje raporu, Urumçi: Xin Jiang ren min chubanshe, 1999. 109 s.
12. Nan fang газеті 南方日报, Kuang Shengyan, Chen Zhihong "Kuerde gongrendang wenti ji qi dui Tuerqi neiwai zhengce de yingxiang" (Күрд жұмысшы партиясы мәселесі және оның Түркияның ішкі және сыртқы саясатына әсері) 1999年 12月17日.
13. Бейжин халық газеті 北京人民 日报. Yang Chengxu, "Zhong-Tu Zhuan lue Guangqi Yu Zhanwang" (Қытай-Түркия қарым-қатынасы және келешекке болжам), 1999年 6月1日. 北京.
14. Синхуа агенті 新华社, Tang jianxuan, "科索沃战争和美国的伟大帝国政策kesuowo Zhanzheng he Meiguo de weida diguo zhengce" (Косово соғысы және АҚШ-тың ұлы империялық саясаты),1999年 11月19日. 北京.
15. Feng li yuan. URL:<http://www.fhy.net/On-line/1998/fhy9802a.html#>. 日1月2年2000
16. Temiz Kadir. Türkiye-Çin İlişkileri. SETA, Analiz, Nisan 2017, sayı. -9 s.
17. Türkiye Cumhuriyeti Dışişleri Bakanlığı // URL:<https://www.mfa.gov.tr/turkiye-cin-halk-cumhuriyeti-ekonomik-iliskileri.tr.mfa> (қаралған күні: 10.01.2023).
18. Turizm günlüğü, turizm ve seyahat gazetesi, (Туризм және саяхат газеті), 1 Şubat 2020.

REFERENCES:

1. Adibelli Baris. Osmanlı'dan gunumze Turk-Qin iliskileri. [Turkish-Chinese Relations since the Ottoman Empire] Istanbul: IQ Culture Art Publishing, 2007, p 336.
2. Karpat Kemal. Turk dis politikasi tarihi. [Turkish Foreign Policy History]. -İstanbul: Timas Publications, 2012, P. 315.
3. Muhamethanuly N., Karibzhanov Zh. Qitaydin sirtqi sayasati jane Qazaqstanmen qatinasi (2000-2010) [China's foreign policy and relations with Kazakhstan (2000-2010)]. -Almaty: Kazakh University, 2013, p. 249.
4. Tezkan, Yılmaz. Uzak ve Yakın Komşumuz Qin. [Our Distant and Former Neighbor China] İstanbul: Country Books, 2002, p. 208.
5. Momynkulov. Zh.B. Turkiya-Qitay qatinastarinin damwi(1999-2005) [Development of Turkish-Chinese relations (1999-2005)]// KazNU xabarsh. Shigistanw seriyasi. №3(56) 2011.
6. Huan Weimin. Türkiye. Beijing: Shangwu yinshuguan, 2002, p. 401.

-
7. Zhekenov D. K. Qıtay Xalıq respwblikası « tortınsı bwin» bassılarının sirtqi sayasatı[Foreign policy of the leaders of the "fourth generation" of the People's Republic of China (2003-2013)] -Almaty: Kazakh University, 2017, P. 180.
  8. Selcuk Colakoglu. Turkiye-Qin İlişkilerinin Son On Yılı.[The last ten years Turkey-China relations(2000-2010)] International Politics publications, 2002, p. 269.
  9. Selcuk Colakoglu ve Arzu Guler, Turkiye ve Tayvan: İlişkilerde Zemin Arayışları[Turkey and Taiwan: Seeking Ground in Relationships]. USAK Analiz, No.12, Agustus 2011, p. 26.
  10. Nuraniye Hidayet Ekrem. Qin'in dış politikası. [China's foreign policy(1950-2000)]. Eurasia strategic research center publications, Analysis, 2003, P. 187.
  11. Pen zhiping. Self-Determinasyn ve Etnik Boluculuk [Self-Determination and Ethnic Separatism]. Milli Sosyal Bilimler Akedemisi destek proje reporu, Urumqi: Xin Jiang ren min chubanshe, 1999, p. 109.
  12. Nanfang ri bao. Kuang Shengyan Chen Zhihong, "Kuerde gongrendang wenti ji qi dui Tuerqi neiwai zhengce de yingxiang" [The Question of the Kurdish Workers Party and Its Impact on Turkey's Domestic and Foreign Policy] 17 December 1999.
  13. Beijing ren min ri bao. Yang Chengxu, Zhong-Tu Zhuan lue Guanqi Yu Zhanwang[China-Turkey relations and forecast for the future], 1 June 1995, Beijing.
  14. Xinhua Agenittigi. Tang jianxuan, kesuowo Zhanzheng he Meiguo de weida diguo zhengce [The Kosovo War and America's Great Imperial Policy], 19 November 1999. Beijing.
  15. Feng li yuan [Feng li yuan Newspaper] // URL:<http://www.fhy.net/On-line/1998/fhy9802a.html#>. February 2, 2000.
  16. Temiz Kadir. Turkiye-Qin İlişkileri [Turkey-China Relations]. SETA, Analysis, 2017, P. 9.
  17. Turkiye Cumhuriyeti Disisleri Bakanlğı [Ministry of Foreign Affairs of the Republic of Turkey] // URL:<https://www.mfa.gov.tr/turkiye-cin-halk-cumhuriyeti-ekonomik-iliskileri.tr.mfa>. 1 May 2021.
  18. Turizm ve seyahat gazetesi [Tourism and travel newspaper] // February 1, 2020.